

הערמות ופיקציות בהלכה: תהיות ושתי תבניות נפשיות

לוי יצחק קופר*

א. מבוא

השימוש בהערמות ובפיקציות משפטיות – או בשם כולל "טַצְדִּיקָאוֹת" – הוא תופעה נפוצה בהלכה. התופעה עלולה להעלות תחושות של חוסר נוחות, ואף התנגדות ורתיעה. בשונה מהמחקר העשיר והענף על אודות הערמות ופיקציות, מאמר זה בוחן את "המזג הדתי" כלפי השימוש התדיר באותם מנגנונים משפטיים. מטרת המאמר היא לפרוש את היריעה באשר לשתי השקפות שונות המתמודדות עם התופעה ומבקשות לתת מענה לשאלה ולתחושה: האם אין כאן אחיזת עיניים מבישה?

אפתח בכיארור מונחי יסוד ואבחנות מושגיות אשר ילוו את המשך הדיון, ואמקם את התופעה בהקשר ההלכתי ובהקשר המשפטי הכללי. לאחר תיאור השדה, אסקור את ההערמות ואת הפיקציות המשפטיות בקיום מצוות שנת השמיטה בימינו. בזירה זו התופעה היא רחבה וגם מדוברת בשיח הציבורי ההיסטורי והעכשווי. משום כך,

לכבוד סוּזן, בהוקרה על שהכניסה אותי לממשקים בין תיאוריה משפטית למדעי היהדות, בשנים 2011–2012, מכון ון ליר בירושלים.

* מכון פרדס לחינוך יהודי והפקולטה למשפטים, אוניברסיטת תל-אביב.
ראשיתו של מחקר זה בשאלות שנשאלתי בצור הדסה במהלך שנות השמיטה התשס"ח (2007/08), התשע"ה (2014/15) והתשפ"ב (2021/22), ובעקבות הזכות שנפלה בחלקי למכור את החמץ של תושבי צור הדסה החל מערב פסח התשס"ד 2004 וההרהורים המלווים אותי בעסקה שנתיית זו. זכיתי ללכך את המקורות עם חברים מקשיבים בקהילתי. בהמשך הצגתי את הדברים בהזדמנויות שונות: היחידה למשפט עברי של משרד המשפטים, הסדנה למשפט העברי בפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל-אביב, ומכון פרדס לחינוך יהודי. תשואות חן חן לכל המשתתפים והמשתתפות בשיח הפורה אשר תרמו ממחשבותיהם לגיבוש הרעיונות המוצגים כאן. תודה מיוחדת למלומדים שהעירו והוסיפו, וסייעו לי לחדד את הדברים: יוסף אביב"י, אריה אדרעי, חיים מן בריקמן, שי עקביא וזנר, חוני קופר, רנן קצוף, יהודה בער צירקינד ועמיחי רדזינר.

השמיטה היא תחום המזמין התבטאויות של חוסר נוחות. השמעת קולות אלו מניחה את התשתית להצגת שתי דרכי התמודדות עם התופעה של ריבוי הערמות ופיקציות. התבנית הראשונה, שאכנה "גישות משיחיות", מקורה בשיח על השמיטה. גישות אלו רואות את ההערמות ואת הפיקציות ככלים משפטיים זמניים אשר במציאות אידיאלית עתידים לחלוף מן העולם. התבנית השנייה, שאכנה "גישות תיאוצנטריות", מצויה בשיח על אודות המצאות טכנולוגיות על פי ההלכה. גישות אלו רואות בהערמות ופיקציות ביטוי לכוונת המחוקק האלוהי, ובשל כך חלק מהמצאות האידיאלית. מאמר זה מציג ומעריך שתי תבניות נפשיות אלו.¹

הערמות ופיקציות עשויות להטריד בראש ובראשונה את "האדם האדוק", דהיינו אנשים ונשים מן היישוב השומרים תורה ומצוות, ומונעים מרגשות של רצון לקיים את דבר ה'. אני מציע להשתמש בצמד "האדם האדוק" ובכך להימנע משימוש יתר במונח "דתי" הנושא משקל מגזרי וסוציולוגי.²

מחקר זה בוחן את "המזג הדתי" כלפי הערמות ופיקציות. המונח "מזג דתי", *religious disposition*, נועד לתאר את האופן שבו אנשים ונשים מבינים ומסבירים את עולמם, התנהגותם, מעשיהם וחוויותיהם לאור אמונותיהם, דעותיהם ושייכותיהם.³ במונח זה אני מרחיב את המעגל מהאדם האדוק, וכולל גם את אלה שאינם שומרי תורה ומצוות במובן המקובל, אך מעריכים את מורשת ישראל ומתעניינים בשאלות של קיום ההלכה במציאות העכשווית.

המגננונים המשפטיים שיתוארו ויידונו בהמשך נקראים בשמות וכינויים שונים, כגון הערמות, תחבולות, תכסיסים, פרצות, התחכמויות, מעקפים, העלמת עין, בריות משפטיות, פיקציות, טריקים ופטנטים. גם באנגלית יש שלל מונחים: *artifice, device*,

- 1 שתי תבניות נפשיות אלו אינן הכיוונים היחידים להתמודדות עם התופעה. ניתן לזהות תבניות אחרות בכתובה הענפה על אודות הערמות ופיקציות. כך ישנן גישות חברתיות, משפטיות ופונקציונליות, ואולי ניתן גם להציע כיווני חשיבה שטרם נדונו. במסגרת הנוכחית אסתפק בפרישת היריעה של שתי תבניות נפשיות, כאשר כוונתי ותקוותי להציג גישות אחרות בעתיד.
- 2 המונח בא על משקל "האדם הסביר", מושג מוכר במשפט הישראלי. לדוגמה, ס' 35 לפקודת הנזיקין [נוסח חדש], נ"ח התשכ"ח 266. הדין בעוללת הרשלנות, נפתח במילים: "עשה אדם מעשה שאדם סביר ונבון לא היה עושה באותן נסיבות, או לא עשה מעשה שאדם סביר ונבון היה עושה באותן נסיבות". ראו ס' 10(ב) לחוק הנאמנות, התשל"ט-1979; סעיף 8(1) (ג) לחוק האזנת סתר, התשל"ט-1979; סעיף 7(ג)1 לחוק הגנת הצרכן, התשמ"א-1981 ועוד.
- 3 יש להעיר כי המונח דיספוזיציה מתפרש במונחיו בתחום הפסיכולוגיה והרפואה דהיינו נטייה, ואין לערבבו עם המונח דיספוזיציה בתחום המשפט שמשמעותו הוצאת נכס מידי מחזיק, דהיינו *dispossession*.

משמעות ומשקל, כאשר לרוב המטען הוא שלילי. לא משנה כיצד יכונה הכלי המשפטי, שאלת המזג הדתי מהדהדת.

קיימת הבחנה מושגית בסיסית בין הערמות לבין פיקציות. ניתן לומר כי הערמה היא עקיפת תכלית החוק על ידי ניצול פרצה, ואילו פיקציה היא עקיפת המציאות על ידי הבניה מדומיינת באמצעות המשפט. מבחינת שאלת המזג הדתי, ההבחנה אינה משמעותית, שהרי האדם האדוק עלול לתהות על הערמות ועל פיקציות באותה מידה. השאלה העומדת לפנינו מתמקדת ביחס הנפשי של האדם כלפי פעולות משפטיות-הלכתיות שאינן מקיימות – לכאורה – את הרצון המקורי של המחוקק והמצווה, ועם זאת הן זוכות לחסות של שיטת המשפט וחכמיה. משום כך, ניתן להתבונן על הסוגים השונים של הערמות ופיקציות בחדא מחתא. אשר על כן, בתור כינוי כללי למנגנונים השונים אני מציע להיעזר במונח "טַצְדָּקָאוֹת".

אף על פי שהמונח אינו שגור בפי כול, לשימוש במונח "טַצְדָּקָאוֹת" שני יתרונות.⁵ ראשית, מאחר שהמונח אינו בשימוש תדיר, הוא אינו נושא מטען או מורכבות כמו מונחים אחרים.⁶ לפי הרמב"ם המונח "הערמה" אינו נושא מטען שלילי כמו המונח "מרמה":

4 באנגלית ישנם צמדים המבדילים בין המותר לבין האסור או הפסול avoidance/evasion, strategy/stratagem, circumnavigation/circumvention, adjusting/twisting. היו שטענו שהצמד הערמה/מרמה מבדיל בין המותר לבין האסור, אך כפי שיתבאר בשורות הבאות המקורות הם מורכבים יותר.

5 לטעמים המפורטים ניתן להוסיף רגע של עברית: בישיבה של האקדמיה ללשון העברית ביום רביעי, ז' בניסן תשל"ט (4.4.1979) נדון השימוש במונח טַצְדָּקָה – האם הוא מתאים למונח rationalization בפסיכולוגיה, או שמא המונח שְׁכָלוֹן עדיף? היו שטענו כי המילה מקורה בשיבוש בדרוסי התלמוד שאולי שאול מפרסית. כך אמר א"ש רוזנטל שהתנגד נמרצות לכל שימוש במונח: "חובתנו היא לעקור את המלה המשובשת מן המילון העברי". אברהם אבן-שושן טען – על בסיס מילוני – כי המשמעות של המונח היא תחבולה, תואנה; התנצלות על מעשה רע, הצטרפות. עוד הוסיף אבן-שושן: "לדעתי, אין כל 'טצדקה' שלא לקבל מלה זו גם אם אין משמעותה נהירה במקורות. מלה זו שגורה הרבה גם בלשוננו היום-יומית". בסוף הדיון התקיימה הצבעה על שימוש במילה טצדקה בהקשר הפסיכולוגי, והקולות היו שקולים. בהצבעה חזרת המונח התרצה נתקבל במקום rationalization בתחום הפסיכולוגי. ראו "הישיבה המאה וארבעים (ק"מ)", זיכרונות האקדמיה ללשון העברית כה-כו: לשנים התשל"ח-התש"ס 137, 146-150 (יגאל ינאי עורך התשמ"ז). בשרה המעשה היום, כדי לציין rationalization פסיכולוגים משתמשים במונח רציונליזציה. כאשר לגרלו של המונח טַצְדָּקָה (וברבים: טַצְדָּקוֹת, טַצְדָּקָאוֹת) – לא נפלה הכרעה, והמילה נותרה פנויה לדיון הנוכחי.

6 יש לסייג את האמור ולציין שהמונח "טצדקאות" מופיע בדיונים על אודות הערמות ופיקציות כמו פרוזבוול והיתר מכירה. אבל מופעים אלו דווקא מכשירים את השימוש במונח בנידון דידן. לשימוש במונח בהקשר של פרוזבוול, ראו להלן ה"ש 43. לשימוש במונח בהקשר של היתר מכירה, ראו בצאת השנה: לקט מקורות: סכום פעולות המחלקה

"והתחבולה המותרת נקראת הערמה, ושאינה מותרת מרמה"⁷. אולם, אין ההבחנה כה חדה ופשוטה שהרי המונח "הערמה" בספרות התלמודית בא לפעמים בהוראה של מרמה.⁸ כמו כן, את המונח "ערמה" בפסוק "וכי יזד איש על רעהו להרגו בערמה מעם מזבחי תקחנו למות" (שמות כא 14), אונקלוס ותרגום ירושלמי תרגמו בנכילו, דהיינו במשמעות שלילית של נוכלות.

כשם שהמונח "הערמה" יכול לבוא במובן שלילי, כך המונח "מרמה" יכול להתפרש במובן חיובי של חוכמה, כפי שתרגמו אונקלוס ותרגום ירושלמי את הפסוק "בא אָחִיךָ בְּמַרְמָה" (בראשית כז 35), ואת הפסוק "וַיַּעֲנוּ בְנֵי יַעֲקֹב אֶת שָׂכָם וְאֶת חֲמוֹר אָבִיו בְּמַרְמָה" (בראשית לד 13). אכן, חכמים העירו כי הכלל שניסח הרמב"ם אינו מתאים לכל המקורות. כדי להיחלץ מסבך לשוני זה, אני מציע את המונח "טצדקאות" כשם כולל עבור הערמות ופיקציות.

אומנם, יש מן הראשונים אשר פירשו את המונח "טצדקאות" במובן תחבולות וערמומיות.⁹ אך, כאמור, המונח אינו בשימוש תדיר. משום כך, השימוש במונח מאפשר חשיבה על הנושא ללא משוא פנים וללא הנחות יסוד הבאות עם מונחים קרובים.

הטעם השני לשימוש במונח "טצדקאות" קשור למוקד הדיון. לעיתים יש מקום לתהות אם מוסד משפטי מסוים הוא הערמה או פיקציה או משהו אחר כמו פרשנות לגיטימית של המקור. השימוש במונח אחר משאיר את העיסוק בהגדרה המשפטית בשולי הדיון ומאפשר התמקדות בשאלה הסובייקטיבית של המזג הדתי.¹⁰

להלכות התלויות בארץ ובחקלאות שע"י הרבנות הראשית לישראל, בשנת השמיטה תשי"ט פ (מכון הרי פישל התש"כ). להקשרים אחרים, ראו אליהו יוחנן גוראריה "הערמה וטצדקי למפטר נפשיה מחיובא דאורייתא" זכור לאברהם התשנ"ד-התשנ"ה, שלב-שלו (אביגדור ברגר עורך התשנ"ה).

7 רמב"ם, פירוש המשנה, תמורה ה, א (מהדורת יוסף קאפח עמ' של). להערמה במובן תחבולה מותרת במשנתו של הרמב"ם, ראו תשובות הרמב"ם, סימן לד (מהדורת יהושע בלאו ירושלים התשי"ח 53).

8 בבלי, שבת לח, ע"א; ירושלמי, קידושין פ"ג, ה"ד (סג ע"א); ירושלמי, פאה פ"א, ה"ה (טז ע"ג).

9 רש"י, בבא קמא נו, ע"א, ד"ה "טצדקא"; טוביה בן אליעזר, לקח טוב, בראשית מד, טז (מהדורת שלמה באבער עמ' 214).

10 לדוגמה, ישנם מלומדים שלא ראו בפרובול הערמה או פיקציה, אלא הרחבה או יישום של דין קיים. מלומדים אלו עסקו בהגדרה המשפטית של המוסד, ואילו כאן אני עוסק ביחס הנפשי כלפי המוסד המשפטי. אם מלומדים אלו צודקים מבחינת הניתוח המשפטי של המוסד ואם לאו, הרי הציבור רואה את הפרובול בתור טצדקה ולכן שאלת המזג הדתי נותרת בעינה. ראו יהודה זולדן "שמיטת כספים, פרובול והערמה (מכות ג ע"ב)" מסכת מכות: תאונות דרכים, שמיטה ועוד 69, 70-76 (בהוצאת מרכז ישיבות בני עקיבא התשס"ז); Elisha Ancselovits, The Probul – A Legal Fiction?, 19 JEWISH L. ANN. (2011) 3-16.

טצדקאות מצויות בהקשרים רבים במהלך החיים היהודיים. מכירת חמץ, היתר עיסקא, גוי של שבת, הבניית מחיצות עבור עירוב חצרות וסוכה, קניין שביתה במקום מרוחק בעזרת עירוב תחומין – כל אלו הם טצדקאות ידועות, ויש רבים כמותן. ריבוי הטצדקאות בהלכה הביא לכך שחכמי הלכה מדור לדור ביקשו להגדיר את גבולות הגזרה של המוסדות השונים. טצדקאות נבחנו כתופעה בהלכה החל מראשית המאה העשרים. הוגים וחוקרים בחנו את הסוגיות בספרות חז"ל שבהן יש שימוש בטצדקאות והבחינו כי אין אחדות ביחסם של חכמים. בחלק מהמקרים השימוש בטצדקאות הוא מותר ואולי אף מומלץ, בחלק מהמקרים השימוש בטצדקאות הוא פסול אך תקף, ובחלק מהמקרים השימוש בטצדקאות מבטל את תוקף העסקה. על רקע זה, הקדישו רבנים, הוגים, חוקרים וחוקרות רשימות מלומדות לבחינת התופעה. העיסוק בטצדקאות פרוס על פני המאה העשרים, והרשימה ממשיכה להתארך בימינו.¹¹

11 הלן רשימה ביבליוגרפית חלקית: C. G. Montefiore, *Legal Evasions of the Law*, in LECTURES ON THE ORIGIN AND GROWTH OF RELIGION, AS ILLUSTRATED BY THE RELIGION OF ISRAEL, 577, 557-563 (1892); שמואל יעקב ראבינאוויץ, אורח ישר, סימן כג, דף מג ט"ד – מו ט"ג (ווילנא התרס"ד); Isaiah Raffalovich, *Legal Devices: A. Rabbinic Law*, 4 THE JEWISH REV. 348-367 (1913); Bertram B. Benas, *Legal Devices: B. Comparative Jurisprudence*, 4 THE JEWISH REV. 419-432 (1914); Bertram B. Benas, *The Legal Device in Jewish Law* 11 J. COMPAR. LEGIS. INT'L L. 75-80 (1929); "תמצית ההרצאות שנקראו בישיבות החברה: עו"ד ברטראם בינאס, 'הערמות משפטיות בדיני ישראל'" Dora Askowith, *המשפט העברי קובץ שלישי* 189 (פלטיאל דיקשטיין עורך התרפ"ח); Prolegomena: *Legal Fictions or Evasions of the Law*, JEWISH STUD. MEMORY ISR. 1-11 (1927); אברהם אברהם (רב צעיר) *תולדות ההלכה חלק א* 179-184 (ניו יורק התרצ"ה-התש"י); "יש צורי 'ההחשבה החוקית במשפט העברי' ספר היובל: קובץ תורני מדעי קעד-קצה (י"ל הכהן פישמן עורך, בהוצאת מוסד הרב קוק 1939); Solomon Goldman, *The Legal Fiction in Jewish Law*, 2 STUDIA SEMITICA ET ORIENTALIA 54-72 (1945); C.J. Mullo Wier ed. *שמואל אטלס 'הערמה משפטית בתלמוד' ספר היובל לכבוד לוי גינצבורג למלאת לו שבעים שנה חלק עברי א-כד (התש"ו)*. נדפס שוב עם תוספות ושינויים קלים בספר שמואל אטלס נתיבים במשפט העברי 265-304 (התשל"ח); "הערמה" אנציקלופדיה תלמודית כרך ט, תרצז-תשיג (שלמה יוסף זיון עורך, התש"ט); שם, "הערמת רבית" בעמ' תשיד-תשכב (הערכים באנציקלופדיה תלמודית אינם משויכים לכותבים ספציפיים, אך רשימת הערכים נקבעה על ידי רש"י זיון); משה זילברג כך דרכו של תלמוד 26-44 (התשכ"ב); ע"א 34/61 הלל ועדיה נ' מנהל מס שבח מקרקעים, פ"ד טו 2255, פס' 1-3 לפסק דינו של השופט זילברג (1961); ע"א 265/67 מפי בע"מ נ' פקיד השומה למפעלים גדולים, פ"ד כא(2) 593, פס' 1, 6 לפסק דינו של מ"מ הנשיא זילברג (1967); זאב פלק מבוא לדיני ישראל בימי הבית השני 26-27 (התשכ"ט); Ze'ev W. Falk, *Introduction to Jewish Law of the Second Commonwealth: Part 1*, 21-23 (1972); Harry C. Schimmel, *The Oral Law: A Study of the Rabbinic Contribution to Torah She-be-al-peh* 121-139 (1971); חיים שימל *תורת חז"ל תורה מן השמים: מבוא לתורה שבעל פה* 91-104 (יואל דומב מתרגם התשס"ד); אליעזר ברקוביץ *ההלכה כוחה*

רוב המחברים שחקרו את תופעת הטצדקאות התמקדו בהיבטים משפטיים, השוואתיים, הלכתיים והיסטוריים. באופן מפתיע, הם מיעטו להתייחס לכותבים ולכותבות שקדמו להם. הם הציעו הגדרות והבחנות לשימושים השונים בטצדקאות. רוב הכותבים

ותפקידה 118-131 (התשמ"א); שמואל שילה "ההערמה בתלמוד" שנתון המשפט העברי ח 309-355 (התשמ"א); Shmuel Shilo, *Circumvention of the Law in Talmudic Literature*, 17 Isr. L. Rev. 151-168 (1982); Shmuel Shilo, *Evasion of the Law in the Talmud*, in *AUTHORITY, PROCESS AND METHOD: STUDIES IN JEWISH LAW 171-229* (Hanina Ben-Menahem and Neil S. Hecht eds. 1998); אורי דסברג, "הערמה בריני תורה ובתקנות חז"ל" **שנה בשנה 215-218 (התשמ"ב);** אפרים א' אורבך **ההלכה: מקורותיה והתפתחותה 166-170 (1984);** לוי יצחק היילפרין **שו"ת מעשה חושב חלק א: מיכשור חשמלי ואלקטרוני בשבת יג-כו (התשמ"ה);** ישראל רוזן "הערמות הלכתיות כתקנות ציבור" **תחומין כא 209-222 (התשס"א) (להלן: רוזן התשס"א).** נרפס שוב **בחצוצרות בית ה': הלכה, טכנולוגיה וחברה 138-150 (התשע"ד) (להלן: רוזן התשע"ד);** ישראל רוזן "על 'הערמות' כמדיניות הלכתית" **אקדמות יא 113-121 (התשס"ב) (להלן: רוזן התשס"ב);** ישראל רוזן "הערמות הלכתיות כתקנות ציבור" **קובץ שיעורים ישיבת בין הזמנים גבעת שמואל א 59-73 (התשס"ו) (להלן: רוזן התשס"ו);** יואל בן-נון "בקשת האמת מול פורמליזם הלכתי: הערה על הפילוסופיה המוסרית של ההלכה ועל קידוש-השם" **דרך ארץ דת ומדינה: אסופת מאמרים והרצאות בנושא יהדות, שלטון וערכים דמוקרטיים 195-214 (עמיחי ברהולץ עורך התשס"ב);** ALAN DUNDES, *THE SHABBAT ELEVATOR AND OTHER SABBATH SUBTERFUGES: AN UNORTHODOX ESSAY ON CIRCUMVENTING CUSTOM AND JEWISH CHARACTER* (2002) 60-61; לייב מוסקוביץ "עשו אותו" **תורה לשמה: מחקרים במדעי היהדות לכבוד פרופ' שמה יהודה פרידמן 205-222 (דוד גולינקין ואח' עורכים התשס"ח);** לייב מוסקוביץ "נעשה כאומר" **כתבור בהרים: מחקרים בתורה שבעל פה מוגשים לפרופסור יוסף תבורי 193-214 (ארנון עצמון וצור שפיר עורכים התשע"ג);** LEIB MOSCOVITZ, *TALMUDIC REASONING: FROM CASUISTICS TO CONCEPTUALIZATION* 163-199 (2002); Leib Moscovitz, *Legal Fictions in Rabbinic Law and Roman Law: Some Comparative Observations*, in *RABBINIC LAW IN ITS ROMAN AND NEAR EASTERN CONTEXT* 105-134 (Catherine Hezser ed. 2003); Leib Moscovitz, *Rabbinic Legal Fictions*, in *LEGAL FICTIONS IN THEORY AND PRACTICE* 325-346 (William Twining and Maksymilian Del Mar eds. 2015); Elana Stein, *Rabbinic Legal Loopholes: Formalism, Equity and Subjectivity* (doctoral dissertation, Columbia University, 2014); Nathan Lopes Cardozo, *The Deliberately Flawed Divine Torah*, TheTorah.com (Oct. 19, 2016) <https://thetorah.com/article/the-deliberately-flawed-divine-torah>; NATHAN LOPES CARDOZO, *JEWISH LAW AS REBELLION: A PLEA FOR RELIGIOUS AUTHENTICITY AND HALACHIC COURAGE* 263-299 (2018); שמשון אטינגר "פיקציה של דין ופיקציה של בית דין בהלכה" **עיונים במשפט עברי ובהלכה: דיין ודיון 9-27 (יעקב חבה ועמיחי רדוינר עורכים התשס"ז);** שמשון אטינגר "בין פורמליזם לערכים בהלכה ובמשפט העברי" **הלכה ומשפט: ספר הזיכרון למנחם אלון 149-176, 158-164 (אריה ארדעי ואח' עורכים התשע"ח);** שמשון אטינגר "תקנת הפרוזבוול והיתר המכירה: על ביטולה למעשה של מצוות השמיטה" **היתר המכירה בשנת השמיטה: הלכה, משפט וציונות 149-166 (חגי ויניצקי עורך התשפ"א).**

לא עסקו במישרין בשאלת המזג הדתי של השימוש בטצדקאות. חלקם התייחסו לנושא אגב המאמץ להציע הגדרות, וחלקם מתוך מאמץ להגן על ההלכה ועל היהדות מפני מתקפות מבית ומחוץ.

ההקשר של הדיון בטצדקאות הוא לא רק עניין של ההלכה שהרי כל שיטת משפט משתמשת בהערמות ובפיקציות.¹² מוסד האימוץ הוא המצאה קדומה של מערכות משפט עתיקות.¹³ חוקרים עמדו על תופעת הטצדקאות כיוון העתיקה ובמשפט הרומי.¹⁴ הכלכלה המודרנית מבוססת על פיקציות משפטיות כגון החברה בערבון מוגבל והשווי של שטרות. תעשיית גידול חזירים במדינת ישראל מבוססת על טצדקה שנועדה לעקוף את חוק איסור גידול חזיר, התשכ"ב-1962, על ידי גידול חזירים לצורכי מחקר ושליחת "עורפים" לשוק.¹⁵

- 12 ראו, לדוגמה, HENRY SUMNER MAINE, ANCIENT LAW: ITS CONNECTION WITH THE EARLY HISTORY OF SOCIETY, AND ITS RELATION TO MODERN IDEAS 24-30 (1861).
- 13 ראו, לדוגמה, THE LAW CODE OF GORTYN 30-31, 48-49, 76-78 (Ronald F. Willets ed. & trans. 1967).
- 14 J. WALTER JONES, THE LAW AND LEGAL THEORY OF THE GREEKS: ביוון העתיקה, ראו David Daube, Dodges and An INTRODUCTION 305-308 (1956). במשפט הרומי, ראו Rackets in Roman Law, 61 PROC. CLAS. ASS'N 28-30 (1964); DAVID DAUBE, ROMAN LAW: LINGUISTICS, SOCIAL AND PHILOSOPHICAL ASPECTS 92-116 (1969); David Daube, Fraud on Law for Fraud on Law 1 OXFORD J. LEGAL STUD. 51-60 (1981); David Daube, Fraud No. 3 in THE LEGAL MIND. ESSAYS FOR TONY HONORÉ 1, 1-17 (Neil MacCormack & Peter Birks eds., 1986). חלק מהמאמרים האלו נדפסו שוב בקובץ מאמרים של ראובן: DAVID DAUBE, COLLECTED STUDIES IN ROMAN LAW 1081-1082, 1409-1427 (David Cohen & Dieter Simon eds., 1991).
- 15 ס' 2(2) לחוק איסור גידול חזיר, התשכ"ב-1962 מתיר "גידול החזקה ונחירה של חזירים במוסדות מדע ומחקר". בעקבות כך, הקים קיבוץ להב מכון למדע ולמחקר החי (ע"ר) כאשר אחוז ניכר של החזירים מוגדרים בתור "עורפים" ומועברים למפעל הבשר של הקיבוץ. לתחקיר משנת 2002, ראו תמר נהרי "מי מרוויח מהניסויים בחזירים בקיבוץ להב" וואלה (7.2.2002) <https://news.walla.co.il/item/180346>. לנתונים עדכניים יותר ראו באתר משרד החקלאות ופיתוח הכפר "חזירים" <https://www.gov.il/he/departments/topics/pigs/govil-landing-page>. לעניין גידול חזיר בארץ בהרחבה, ראו DAPHNE BARAK-EREZ, PIGS: LAW, RELIGION, AND CULTURE IN ISRAEL (2007); דפנה ברק-ארז חוקים וחיות אחרות: דת, מדינה ותרבות בראי חוקי החזיר (2015).
- ישנה אגדה אורבנית הנונתת ביטוי לטצדקה מסוג אחר: מגדלים חזירים על משטחים המוגבהים מהקרקע כדי לעקוף את החוק האוסר גידול במדינת ישראל. פרופ' אלן דנדס הביא מקרה זה כסיוע לתפיסתו שהשימוש בטצדקאות הוא טבוע באופי היהודי, דנדס, לעיל ה"ש 11, בעמ' 78-79. אכן מגדלים על משטחים מוגבהים, כפי שמקובל בענף גידול חזירים בעולם, אך שיטה זו נועדה לצורכי ניקוי ולא כדי לעקוף את החוק הישראלי.

בהיבט זה, ההלכה על טצדקאותיה אינה שונה משיטות משפט אחרות. בהתאם לכך, היו מלומדים שהדגישו את המשותף בין שיטת המשפט העברי לבין שיטות משפט אחרות, ואף היו מלומדים שדנו באפשרות של השפעה או התפתחות מקבילה בין שיטות משפט.¹⁶

אף על פי שמדובר בשאלה הנוגעת לשיטות משפט רבות, חלק מהכותבים על הערמות ופיקציות עמדו על כך שדווקא בהלכה יש, לכאורה, שימוש יתר בטצדקאות. כותבים אלו ניסו להציע הסברים היסטוריים או פולקלוריסטיים לתופעה.

מבחינת המזג הדתי, לא די לומר שיש טצדקאות בכל שיטת משפט. לא הרי כל שיטת משפט כהרי שיטת משפט דתית אשר יסודה בנרטיב של תורה מן השמיים.¹⁷ הציפייה משיטת משפט השואפת לקיים את דבר ה', היא שהמערכת לא תקדם תחבולות בקיום מצוות, ואולי אף לא תסכול תכסיסים. אדרבה, האדם האדוק ישתדל לקיים את המצוות כמיטב יכולתו, ללא כחל ושרק.

ב. שמיטה בימינו

בימינו, תחום אחד בהלכה אשר רווי בשימוש בטצדקאות הוא השמיטה. לשנת השבע שני היבטים – השמיטה החקלאית והשמיטה הממונית. שנה זו מציבה אתגרים הן בפני אנשים ונשים המבקשים לקיים את ההלכה, והן בפני מדינת ישראל כמדינה יהודית: כיצד ניתן לקיים את שבת הארץ ושיטת כספים המקראיות במציאות המודרנית? לאור המודעות לכלכלה המודרנית השונה כל כך מהמציאות המקראית ומעולמם של חכמים, לא ניתן לקיים את מצוות השמיטה כפשוטן, כפי שהן מתוארות במקרא. כדי למלא אחר דרישות ההלכה חרף הקושי, אנו נעזרים בטצדקאות. תופעת הטצדקאות בשנת השמיטה נדונה בשיח הציבורי וממשיכה להעסיק חכמי הלכה. אין פלא אפוא שטצדקאות השמיטה

16 בינוש, *The Legal Device in Jewish Law*, לעיל ה"ש 11, בעמ' 75-80; גולדמן, לעיל ה"ש 11, בעמ' 56-57; אטלס, לעיל ה"ש 11, בעמ' 266-271; זילברג, לעיל ה"ש 11, בעמ' 26-44. השומוסקוביץ, *Rabbinic Legal Fictions*, לעיל ה"ש 11, בעמ' 333.

17 בהיבט הזה יש מקום להשוואה לשיטות משפט דתיות אחרות. דיון זה חורג מהמסגרת הנוכחית, רק אציין את מוסד החיאל במשפט אסלאמי אשר מאפשר עקיפת איסור ריבית באסלאם – בדומה להיתר עיסקא בהלכה. לעיון ראשוני בטצדקאות באסלאם ראו JOSEPH SCHACHT, AN INTRODUCTION TO ISLAMIC LAW 78-82 (1964); Joseph Schacht, *Hiyal in The ENCYCLOPAEDIA OF ISLAM* (2nd ed., P. Bearman et al. ed., 2012). גם בנצרות יש התייחסות לתופעת הטצדקאות. ישנה הבדיחה על כומר שהפך מאכל אסור למאכל מותר כשם שהפך לחם לגופו של יושו. בדיחה זו הופיעה בספר הבדיחות הראשון שנרפס בערש הרפוס, בשנת 1470 לערך, סמוך לאחר פטירת המחבר פוגיו ברקוליני (1380-1459). לטינית עם תרגום לאנגלית: GIOVANNI FRANCESCO POGGIO BRACCIOLINI, *THE FACETIÆ, OR JOCOSE TALES OF POGGIO* 142-143 (Paris, I. Liseux, 1879).

מעוררות התבטאויות של חוסר נוחות, ובעקבות כך מאמצים להציע תבניות נפשיות המתמודדות עם שאלת המזג הדתי. משום כך, אפרוש סקירה של טצדקאות השמיטה לפני שאשמיע את קולם של התוהים על תופעת הטצדקאות.

כך פוגש האדם מן היישוב את הטצדקאות של שנה זו, וכך נראים פני הדברים בעיניו. בניגוד לצו המקראי "וְשָׁבְתָה הָאָרֶץ" (ויקרא כה 2), לא מברים את כלל השדות בארץ ישראל. עבודת האדמה וגידול יכול מתבצעים בחסות טצדקאות של עבודה נוכרית, אוצר בית דין והיתר מכירה:

יכול נכרי – קרקעות של ארץ ישראל נעבדות על ידי נכרים והאדמה אינה שובתת. המצדדים בצריכת יכול נכרי תוצרת ישראל דווקא בשנת השמיטה אף יוצרים תמריץ כלכלי לעבד את האדמה האמורה להיות מושבתת.¹⁸

אוצר בית דין – לפי חכמי המשנה, בית הדין היה מנהל את התוצרת החקלאית בשנת השמיטה על ידי החרמת עודפי יכול, ליקוט יכול מהשדות ושימורו במחסן וחלוקה לפי הצורך.¹⁹ אולם, בימינו בית הדין אינו מעבד את השדות, אינו אוגר את היכול ואינו מחלק לציבור את הפירות הקדושים בקדושת שביעית. אלא בית הדין ממנה את בעלי השדות לעבד את האדמות שלהם בתור שליחי בית הדין. שינוע היכול נעשה על ידי משווק סיטונאי אשר בשנה זו אף הוא עובד בתור שליח בית דין.²⁰ הצרכנים אינם קונים את היכול מפני שאסור לסחור בפירות שביעית, אלא הם משלמים רק על הוצאות נלוות כמו האריזה. מבחינת חוויית הצרכן אפוא התשלום הוא עבור התוצרת החקלאית, ולא רק עבור ההוצאות הנלוות.²¹

היתר מכירה – הקרקע נמכרת כדי שהיא לא תהיה בבעלות יהודי בשנת השמיטה ולא יחולו עליה הגבלות השמיטה. אולם הקרקע אינה נמכרת

- 18 לסקירת ההיבטים ההלכתיים וההיבטים הכלכליים של יכול נוכרי, ראו יוסף צבי רימון **שמיטה: מן המקורות ועד להלכה למעשה** 279-288, 373-383 (מהדורה שלישית התשע"ד). תוספתא, שביעית ח, א.
- 19 בשמיטה תשפ"ב 2021/22 המשווק הסיטונאי היה ביכורי השדה דרום שיווק תוצרת חקלאית (2002) בע"מ.
- 21 על אוצר בית דין, ראו זאב וייטמן **לקראת שמיטה ממלכתית במדינת ישראל** 159-250 (מהדורה שנייה התש"ס). לביקורת ראו, לדוגמה, יהושע בן מאיר **מה נאכל בשנה השביעית: אוצר בית דין או היתר מכירה פרקים יא-יב** (התשע"ד).

באמת, שהרי לאחר שבעלי הקרקעות חותמים על השטר מול נציגי הרבנות הראשית, הם ממשיכים לעבד את הקרקעות ולנהוג בהן מנהג בעלים.²²

כמו בשמיטה החקלאית, כך גם בשמיטה הממונית – למרות הפסוק המפורש כי מקץ שבע שנים הנושה מצווה במצוות "שְׁמוּטָה כָּל בְּעַל מִשֶּׁה יָרוּ אֲשֶׁר יִשֶּׂה בְּרֵעֵהוּ" (דברים טו 2), בפועל חובות העומדים לפירעון אינם נמחקים. בעזרת טזדקאות, כמו פרוזבול ותניות חזיות, הנושה ממשיך לגבות מהחייבים. במקרה של הפרוזבול הנושים אמורים להפקיד את החובות בבית הדין, בתוקף תפקידו כמוסד ציבורי ששמיטת כספים אינה חלה עליו. בפועל, החובות אינם נמסרים לבית הדין, ואין שום פיקוח, מעקב או אפילו ידיעה מצד בית דין כלשהו על אותם חובות שנמסרו כביכול לבית הדין.²³

טזדקה נוספת בשנת השמיטה, אך פחות מדוברת, קשורה למצוות ביעור פירות שביעית. במהלך שנת השמיטה ולאחריה כאשר מין מסוים כבר אינו מצוי בשדה, אסור לאגור אותו מין. במועד זה על האדם לבער את הפירות ובכך להבטיח קיום הפסוק "וְלֹכְהֵם תִּלְחִיחַ אֲשֶׁר בְּאַרְצְךָ תִּהְיֶה כֹּל תְּבוּאָתָהּ לֶאֱכֹל" (ויקרא כה 6).²⁴ "ביעור" הפירות נעשה על ידי הפקרתם. בפועל, האדם עשוי להפקיר את הפירות ומייד לחזור ולזכות בהם.²⁵

לפי זה, חוויית השמיטה בימינו רוויה בהסתמכות על טזדקאות. כפי שידוע, אין זה עניין של שנת השמיטה בלבד. מוסדות הלכתיים-משפטיים דומים מצויים בצמתים רבים של החיים היהודיים. אם כן, נשאלת השאלה: כיצד האדם האדוק אמור להתייחס למציאות הלכתית זו? מהי ההצדקה השכלית והרגשית לחיים דתיים כאלו? מהו היחס

22 המחוקק הישראלי סומך את ידיו על המכירה-כאילו באמצעות הסדרים המחריגים את היתר המכירה מהוראות החוק החלות על עסקאות במקרקעין. ראו ס' 3 לחוק מקרקעי ישראל, התש"ך-1960; ס' 1(א) לחוק עסקאות במקרקעין (קיום מצוות שמיטה), התשל"ט-1979; תקנות עסקאות במקרקעין (קיום מצוות שמיטה), התשל"ט-1979. ראו עוד הרבנות הראשית "טופס ההרשאה למכירת הקרקע לשביעית התשמ"ז" תחומין ז 27 (התשמ"ו); יוסי כץ והארץ לא תימכר לצמיתות: מורשת קרן קימת לישראל והחלת עקרונותיה בחקיקה בישראל 79-80 (התשס"ב); הרבנות הראשית לישראל: שבעים שנה לייסודה – סמכותה, פעולותיה, תולדותיה 1426 (איתמר ורהפטיג ושמואל כ"ץ עורכים התשס"ב) (להלן: ספר הרבנות הראשית לישראל); Amihai Radzyner, *Israeli Legislation as Both Halakhic Problem and Its Solution: The Complicated Case of Heter Ha-Mekhirah* 14 JSIJ 1-35 (2018). קיים דיון אם החוקים והתקנות במשפט הישראלי בעניין היתר המכירה פותרים או מחריפים את ההערמות והפיקציות; ראו שם, בעמ' 30-31, ה"ש 90.

23 לסקירה ראו רימון, לעיל ה"ש 18, בעמ' 325-349.

24 במדרשי ההלכה, חכמים הציעו פסוקים שונים למקור הדין, אך אין זה מענייננו עתה.

25 תוספתא, שביעית ח, ב; ירושלמי, שביעית פ"ט, ה"ה (לט ע"א); אברהם דנציג, שערי צדק, שער א: מצות הארץ, חכמת אדם יט, ג-ד (ווילנא התקע"ב, עמ' כב); רימון, לעיל ה"ש 18, בעמ' 224-228.

הנפשי והמזג הדתי כלפי אופן יישום הלכות שמיטה והלכות אחרות בימינו, והשימוש הרווח בטצדקאות?

ג. חוסר נוחות ותהיות

במאמר מסכם על שמיטה תשי"ט (1958/59), הרב שאול ישראלי (תרס"ט 1909 – תשנ"ה 1995) היטיב לנסח את השאלה העומדת במוקד הדין:

הרבה פעמים אנו נפגשים בשאלה: במקום ללכת סחור וסחור ובדרכי עקיפין והערמה, שבחשבון סופי ממילא מרוקנים המצוה מתוכנה, האם לא טוב היה לו היתה הרבנות מכריזה, שלפי מדת שעת הדחק הגובלת עם חיי נפש, בטלה השמיטה לפי שעה?²⁶

ר"ש ישראלי היה חבר מועצת הרבנות הראשית וכיהן בראש מחלקת מצוות התלויות בארץ. מחלקה זו הוקמה על ידי הרבנות הראשית בשנת תשי"ח 1958 והייתה אחראית על שמירת שמיטה במדינת ישראל.²⁷ לאחר למעלה משנה של פעילות, תהה ר"ש ישראלי שמא עדיף שהסמכות ההלכתית המרכזית – וכוונתו לרבנות הראשית²⁸ – תכריז על ביטול שנת השמיטה, במקום להשתמש בטצדקאות.

26 שאול ישראלי "השמיטה במהלך הדורות" **בצאת השנה טז**, כב (מכון הרי פישל התש"כ). הפרקים האחרונים של המאמר (עמ' כא-כד) נדפסו שוב כעבור שלוש שמיטות: שאול ישראלי, "השמיטה במהלך הדורות", **דבר השמיטה בבית-הספר הדתי 59-62** (יוסף בן-שחר ואשר וסרטייל עורכים התש"מ) והוא גם נגיש במרשתת: שאול ישראלי "השמיטה במהלך הדורות" **דעת** <https://www.daat.ac.il/daat/shmita/mamarim/yisraeli.htm>. המאמר המלא נגיש באתר של מכון התורה והארץ: <https://tinyurl.com/2p9emnjj>. על ר"ש ישראלי, ראו אברהם ישראל שריר **גאון בתורה ובמידות: פרקים לדרכו ולדמותו של מרן הגאון הרב שאול ישראלי זצ"ל** (התשנ"ט); יצחק רוני "משנתו ההלכתית של הרב שאול ישראלי" (עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, התשע"ב).

"מרוקנים המצוה מתוכנה" – כך גם התבטא הכונס הרשמי של מדינת ישראל (כתוארו דאז) פרופ' דוד האן, בספרו על חדלות פירעון: "מבחינה מעשית, אכן, לאורך הדורות מאז הלל הזקן תקנת הפרובול רוקנה במידה בלתי מבוטלת את ישימותו של דין שמיטת כספים", דוד האן **דיני חדלות פירעון חלק ב** 866 (מהדורה שנייה התשע"ח).

27 שמיטה תשי"ט (1958/59) הייתה השמיטה השנייה לאחר קום המדינה. בשמיטה הראשונה, תשי"ב (1951/52), פעל "מדור השמיטה" ברבנות הראשית לישראל. לסקירה ראו יעקב אריאל "תולדות השמיטה" **ספר הרבנות הראשית לישראל**, לעיל ה"ש 22, בעמ' 653-662. לגלגול הנוכחי של המחלקה, ראו הרבנות הראשית לישראל "מצוות התלויות בארץ" [gov. il \(18.10.2020\) https://www.gov.il/he/departments/general/mitzvot](https://www.gov.il/he/departments/general/mitzvot); https://www.gov.il/he/Departments/Units/unit_mitzvot

28 על הסמכות ההלכתית של הרבנות הראשית במשנת ר"ש ישראלי, ראו שאול ישראלי, עמוד הימיני, סימן ו, מה-נא (התשכ"ו), נדפס שוב בספר הרבנות הראשית לישראל, לעיל

מדברים אלו של ר"ש ישראלי עולה חוסר נוחות מטצדקאות. תחושה זו – כמו עצם קיומן של טצדקאות במשפט – איננה תופעה יהודית בלבד. ראש המדברים בגנות פיקציות משפטיות היה ג'רמי בנת'ם (1749-1832). בלשון ציורית וחריפה הוא בז לפיקציות. הנה דוגמה אחת מיני רבות בתוך כתביו המרובים:²⁹

In Rome-bred law in general ... fiction is a wart, which here and there deforms the face of justice; in English law, fiction is a syphilis, which runs in every vein and carries into every part of the system the principle of rottenness.

כאמור, התחושה הנפשית עלולה להיות חריפה יותר כשמדובר בתורה מן השמיים. כאשר מקיימים – דהיינו "מקיימים" במירכאות – מצווה בעזרת טצדקה, לכאורה הטעמים המקוריים של המצווה נעדרים והתכליות אינן מתקיימות, ולפנינו בבואה של המצווה בלבד.³⁰

הצעת ר"ש ישראלי לבטל את השמיטה הייתה לכאורה, הצעת סרק, שהרי רבי יהודה הנשיא כבר ביקש לעשות כן ולא עלה בידו מפני התנגדות עמיתיו החכמים.³¹ דומה, אם כן, שהצעת ר"ש ישראלי הייתה פתיח לשאלה חינוכית נוקבת:

בעיקר נצרך בנידון לתת הסבר לבני הנוער, שיש להם הרגשה כאילו אנו באים להערים על התורה ועל עצמנו, ובמקום לנהוג בכנות ובושר לב, מעמידים פנים כאילו אנו מקיימים המצוה, בעוד שלמעשה עושים עצמנו רק לצחוק, בעשותנו מכירה בעוד שאין דעתנו למכור, או מסדרים שליחי ב"ד בעוד שאין אלה אלא אותם הבעלים בשינוי פורמלי קטן; המטרה העיקרית של התורה אינה קימת שוב, ובמקום זה מסתבכים בסעיפי הלכות וסעיפי סעיפים שאין להם כאילו ולא כלום למה שכוונה התורה במצוה זו.³²

ה"ש 22, בעמ' 1503-1509.

29 ראו *The Works of Jeremy Bentham* 5:92 (John Bowring ed. 1838-1843). חוקרים רבים עסקו בגישת בנת'ם. ראו, לדוגמה, C. K. OGDEN, *BENTHAM'S THEORY OF FICTIONS* (1932).

30 על היחס בין מצוות לבין סיבות, טעמים ותכליות, ראו יאיר לורברבוים "על כללים וטעמים במשפט ובהלכה: מסגרת מושגית חדשה לעיון בטעמי המצוות וההלכות" 76-1 מחקרי ירושלים במחשבת ישראל כו (התשפ"א).

31 ירושלמי, דמאי פ"א, ה"ג (כב ע"א). על מאמציו של רבי יהודה הנשיא לבטל מצוות השמיטה, ראו אהרן אופנהיימר *רבי יהודה הנשיא* 74 (2007).

32 ישראלי, לעיל ה"ש 26.

שופט בית המשפט העליון ד"ר אלפרד ויתקון (התר"ע 1910 – התשמ"ד 1984) גם נתן ביטוי להיבט החינוכי של הערמות כאשר דן בשאלה של תכנון מס: "תמיד ראיתי סכנה בכך שהוראה מעין זו עלולה לחנך את האזרח לצביעות"³³. דברי ויתקון מהדהדים את חששותיו של ר"ש ישראלי, אלא – כאמור לעיל – השאלה היא חריפה יותר כאשר מדובר במערכת משפט דתית.

השאלה שהשמייע ר"ש ישראלי אינה נוגעת רק למצוות השנה השביעית. ניתן להעלות שאלה זו בשורה ארוכה של צמתים של החיים היהודיים המסורתיים. אכן, השאלה נוסחה על ידי חכמים והוגים כאשר עסקו בטצדקאות שאינן קשורות לשנת השמיטה.³⁴ ר"ש ישראלי התמקד בתחושות ותהיות של בני נוער אדוקים. יש לומר כי שאלה זו עשויה להטריד כל איש ואישה, בין אם הם רואים את עצמם מחויבים למצוות ובין אם הם מביטים במערכת ההלכה מן הצד. כך, לדוגמה, כתב ד"ר יוסי ביילין (נולד בשנת התש"ח 1948) במאמר עיתונאי כעשור לאחר שר"ש ישראלי השמייע את תהיית בני הנוער. ביילין התייחס לטצדקאות המאפשרות הדלקת חשמל וכיבוי בשבת, ובהקשר הזה הוא כתב:

יש נטיה חלופית לומר על פתרונות מסוג שעון של שבת שהם משחק – הרי החשמל מודלק בסופו של דבר, אם כן מהו החסכון – האם הפעלת המתג היא 'עבודה'?³⁵

זאת ועוד, ייתכן שיש גם היבט של חילול ה' בשימוש בטצדקאות כדי להימנע מקיום ההלכה. בהקשר אחר, כתב הרב הראשי של בריטניה, הרב יונתן (יעקב צבי) זקס (התש"ח 1948 – התשפ"א 2020):³⁶

33 פרשת מפי בע"מ, לעיל ה"ש 11, בעמ' 603. ההוראה הספציפית שהוזכרה בדברי ויתקון אינה נחוצה לדיון כאן.

34 לדוגמה, גולדמן, לעיל ה"ש 11, בעמ' 70; ברקוביץ, לעיל ה"ש 11, בעמ' 130; היילפרין, לעיל ה"ש 11, בעמ' יג, יט; רוזן התשס"א, לעיל ה"ש 11, בעמ' 209; רוזן התשס"ב, לעיל ה"ש 11, בעמ' 113; בן-נון, לעיל ה"ש 11, בעמ' 207; קרדווי, *The Deliberately Flawed Divine Torah*, לעיל ה"ש 11; קרדווי, *Jewish Law As Rebellion: A Plea For Religious Authenticity And Halachic Courage*, לעיל ה"ש 11, בעמ' 288, 289; אטינגר "בין פורמליזם לערכים בהלכה ובמשפט העברי", לעיל ה"ש 11, בעמ' 159; אטינגר "תקנת הפרוזבול והיתר המכירה: על ביטולה למעשה של מצוות השמיטה", לעיל ה"ש 11, בעמ' 151.

35 יוסי ביילין "שבת בלי גוי של שבת" דבר 24 (9.4.1971). ראו עוד: רוזן התשס"ו, לעיל ה"ש 11, בעמ' 67; בן-נון, לעיל ה"ש 11, בעמ' 207; יהודה צבי שטמפר, "מכירת חמץ לגוי – ישראל בלון או היתר ראוי?" וואלה (6.4.2009) <https://news.walla.co.il/item/1464863>

36 JONATHAN SACKS, *ESSAYS ON ETHICS: A WEEKLY READING OF THE JEWISH BIBLE* 198 (2016)

When people associate religiosity with integrity, decency, humility, and compassion, God's name is sanctified. When they come to associate it with contempt for others and for the law, the result is a desecration of God's name.

הרב זקס לא עסק בטצדקאות, אלא בהגדרות שונות של קידוש ה' לאורך הדורות. מכל מקום, הוא ראה בזלזול בהלכה מקור לחילול ה'. השימוש בטצדקאות עשוי להצטייר כמידה של זלזול בהלכה המקורית, ובכך יש סכנה של חילול ה'.³⁷

סכנה זו של חילול ה' היא לא רק חשש פנים-קהילתי, אלא היא קשורה גם לנראות כלפי חוץ של ההלכה. או בלשון אחרת: "מה יאמרו הגויים?". אכן, היו גויים שהבחינו במה שהיה נראה להם כטצדקאות, והם תהו והעירו על מה שעיניהם ראו. אף חלק מהכתיבה היהודית בנושא בא כתגובה להערות אלו.³⁸

נוסף על ההיבט הנפשי האישי, לחשיבות החינוכית ולחשש מפני חילול ה', ניתן להוסיף ממד משפטי-מעשי המאיר על ההווה וצופה פני עתיד: עד כמה ראוי שטצדקאות תשמנה בהתמודדות עם מציאויות חדשות והשאלות ההלכתיות שהן מעוררות? ההסבר שהאדם ייתן לעצמו – דהיינו, התבנית הנפשית שבאמצעותה הוא יכיל או ישלול את התופעה – ינחה אותו בבואו לשקול עד כמה לקדם או לאמץ טצדקאות קיימות, ואם להמציא ולהציע טצדקאות חדשות.

מבחינה תודעתית, כיצד מסבירים את חוסר ההלימה בין הרצון לקיים את דבר ה' לבין הטצדקאות העוקפות את המצוות או מבנות מציאות הפוטרת את האדם מקיום המצווה המקורית? מבחינה דתית או אמונית, כיצד מגשרים על הפער בין התכליות של המצוות לבין אופן קיומן בפועל?

כאמור, שאלות אלו מהדהדות במרחבים שונים: זו שאלה שחכמי הלכה נדרשים לתת לה דין וחשבון כאשר הם מקדמים טצדקאות כפתרון לכעיות המגיעות לפתחם. זו

37 ראו עוד, בן-נון, לעיל ה"ש 11, בעמ' 213-214.

38 להערות של גויים מהמאה התשע-עשרה כאשר פגשו טצדקאות שונות, ראו J. L. STEPHENS, INCIDENTS OF TRAVEL IN EGYPT, ARABIA PETRAEA, AND THE HOLY LAND 243-244 (Harper & Brothers, 1837) (הנמטה); W. M. THOMSON, THE LAND AND THE BOOK; OR, BIBLICAL ILLUSTRATIONS DRAWN FROM THE MANNERS AND CUSTOMS, THE SCENES AND SCENERY OF THE HOLY LAND 275-276 (T. Nelson & Sons, 1861) (עירוב חצרות, גוי של שבת). השווה אמרתו המפורסמת של דוד בן-גוריון: "עתידינו אינו תלוי במה יאמרו הגויים, אלא במה יעשו היהודים!" ("שר-הבטחון ד. בן גוריון במפגן צה"ל: גבולותינו לא ישונו לרעה בלי מלחמת-דמים" דבר עמ' 3 (28.4.1955)). נדפס שוב בתוך: דוד בן-גוריון חזון ודרך כרך ה 171 (התשי"ז). על האמרה המפורסמת "או"ם שמום", ראו לאחרונה, מרים זקהיים, "או"ם שמום: בן-גוריון מול העולם כולו" הספרנים: בלוג הספרייה הלאומית (23.11.2023). https://blog.nli.org.il/chov-bg_umshum

שאלה פנימית של האדם האדוק המבקש לחיות על פי רצון התורה ונוקק לעיתים תכופות לטצדקאות. זו שאלה חינוכית לנוכח מבטם של בני ובנות הנוער המתחנכים באווירה של ריבוי טצדקאות והצביעות המלווה את שימושן התדיר. זו שאלה של נראות ההלכה בעיני יהודים אחרים, אם הם שומרי תורה ומצוות ואם לאו. יהודים מאמינים עשויים לתהות אם לזאת התכוון בורא העולם. יהודים אחרים עשויים לדון את מערכת ההלכה כסוג של משחק, ותו לא. זו גם שאלה של תדמית היהדות בעיני הגויים.

האם יש תשובות לשאלות אלו? בדברים הבאים, ברצוני להציג שתי קבוצות של גישות. את הקבוצות אכנה "גישות משיחיות" ו"גישות תיאוצנטריות". כל קבוצת גישות מציעה תבנית נפשית שונה להתמודדות פנימית עם שאלת המזג הדתי כלפי התופעה של טצדקאות. הגישות המשיחיות שאציג מופיעות בהקשר של שנת השמיטה, וככל הנראה בהקשר הזה בלבד. הגישות התיאוצנטריות באות בעיקר מתחומי הלכה אחרים, אך הן מציעות מבט משווה לעומת הגישות המשיחיות.

ד. גישות משיחיות

הקבוצה הראשונה של הסברים כוללת גישות המסתייגות מהשימוש בטצדקאות ובכך הן מאשרות את הרגש הדתי הסולד מקיומן. הדוברים של גישות אלו מדגישים את האילוץ הכרוך בשימוש בטצדקאות, ורואים בהן פתרון זמני עד שנזכה למציאות האידיאלית של אחרית הימים. יש נימה עתידינית לגישות אלו, אם כי אני מכנה את התפיסות "משיחיות" כדי לטעת אותן בשיח היהודי המסורתי.

למרות הרתיעה הברורה מטצדקאות, גישות אלו מכירות בצורך להיעזר בטצדקאות במציאות הנוכחית. יתירה מזו, יש הכרה בתפקיד שטצדקאות ממלאות בשימור שרידים של המצווה. אבל לתפקיד זה יש היבט שאפתני, שהרי השימור משרת חזרה עתידית לקיום המלא והמקורי של המצוות. גישות אלו הן משיחיות בכך שהן מציעות להישיר את המבט אל עבר העתיד האידיאלי הנכסף של אחרית הימים.

הדוברים העיקריים של הגישות המשיחיות הם הרב אברהם יצחק הכהן קוק (הראי"ה); התרכ"ה (1865 – התרצ"ה (1935) ותלמידו ר"ש ישראל³⁹.

39 ר"ש ישראלי עלה לארץ בשנת התרצ"ד 1933, החל ללמוד בישיבת מרכז הרב, ונבחר על ידי הראי"ה להיות אחד משלושת התלמידים שהכינו אותו את השיעור הכללי. להספדים שנשא ר"ש ישראלי לאורך השנים על דמותו ותורתו של הראי"ה, ראו שאול ישראלי, דָּבָר לדור (ירושלים התשס"ה, עמ' יא-פא).

1. טצדקאות הן הוראות שעה

הראי"ה עלה לארץ בשנת התרס"ד 1904. לקראת השמיטה הראשונה שלו בארץ, שמיטה תר"ע (1909/10), פרסם הראי"ה את ספרו החשוב "שבת הארץ: הלכות שביעית" שהיה מבוסס על הלכות שמיטה ויובל לרמב"ם.⁴⁰ השעה דחקה, ומשום כך לא נכללו דבריו של הראי"ה על עניינים שלא היו הלכה למעשה באותה עת בראשית השנה השביעית. נושאים הנידונים בהלכות שמיטה ויובל לרמב"ם, אך לא נידונו בספרו של הראי"ה, כללו שמיטת כספים, פרוזבול, יובל, בתי ערי חומה וחצרים וערי הלוויים. רק כעבור כמעט מאה שנה, הוציא "מכון התורה והארץ" מהדורה של "שבת הארץ" עם דברי הראי"ה על ההיבטים הנוספים של השנה השביעית (ותוספות אחרות). המהדורה החדשה התבססה על כתב יד של הראי"ה, ויצאה לאור לקראת שמיטה תשס"ח (2007/08).⁴¹ בין השאר, התייחס הראי"ה לטצדקאות של השמיטה הממונית:

שאינן ראוי ללמד את הרבים לעשות תקנה להפקיע מצות התורה. שאף על פי שאינם עוברים על האיסור של לא יגוש – מכל מקום המצוה של שביעית בהשמטת כספים היא מופקעת מידם.⁴²

לפי הראי"ה לא ראוי לעשות טצדקאות כדי להשתמט מקיום מצות שמיטת כספים. וזאת, אף על פי שיש בסיס הלכתי למוסד המשפטי כך שלא עוברים עבירה. נהפוך הוא: רצוי לחזר אחרי המצוות ולמצוא דרך להתחייב בהן. כך לגבי מצות שמיטת כספים וכך לגבי מצוות התורה בכלל. הראי"ה השווה את המשתמט מקיום מצות שמיטת כספים למקרה אחר:

40 אברהם יצחק הכהן קוק, שבת הארץ: הלכות שביעית (ירושלים התר"ע) (להלן: שבת הארץ התר"ע). על חשיבותו של הספר "שבת הארץ", ראו שלמה יוסף זוין אישים ושיטות רלב (מהדורה חדשה התשס"ז); שלמה יוסף זוין "על הספר 'שבת הארץ' להראי"ה קוק" סיני נז, קצג (התשכ"ה).

41 אברהם יצחק הכהן קוק, שבת הארץ: עם תוספות שבת, הלכות שביעית כרך א-ג (מהדורת מכון התורה והארץ, התשנ"ג-התשס"ח) (להלן: שבת הארץ, מכון התורה והארץ). שני הכרכים הראשונים יצאו לאור שתי שמיטות לפני כן בשנת התשנ"ג 1993 (לקראת שמיטה התשנ"ד 1993/94), ושוב בשנת התש"ס 2000 (לקראת שמיטה התשס"א 2000/01). כרכים אלו כללו את "שבת הארץ" שנדפס עם תוספות ושינויים מכתב היד של הראי"ה. הכרך השלישי כלל חומר שלא נכלל בתוך "שבת הארץ" שנדפס, דהיינו הלכות שמיטה ויובל, פרקים ט-יג. "שבת הארץ" המקורי כלל פרק ט העוסק במצוות שמיטת כספים עם חלק מדברי הראי"ה. לפי מכון התורה והארץ זו מהדורה קמא של פרק ט (שם), כרך ג, בעמ' 6, אות ה). דברי הראי"ה המובאים בהמשך הופיעו לראשונה במהדורת התשס"ח.

42 שבת הארץ, מכון התורה והארץ כרך ג, לעיל ה"ש 41, בעמ' 66. "האיסור של לא יגוש" – דהיינו, "וזה דבר השמטה שמוט כל בעל משה ידו אשר ישה פָּרְעוּהוּ לא יגש את רעהו ואת אחיו פי קרא שמטה לה" (דברים טו 2).

ודמי למי שאינו לובש טלית החייבת בציצית, ומתוך כך הוא פוטר את עצמו מן המצוה, שעל זה מענישים בעידן ריתחא [בעת כעס], מפני שראוי להדר לקיים המצות, וק"ו [=וקל וחומר] שאין ראוי כלל לעשות טצדקאות להפטר מהן.⁴³

הראי"ה דיבר באופן כללי על קיום מצוות, אך הוא ייחד שתיים מהן – ציצית ושמיטת כספים. כריכת שתי מצוות אלה יחד יש בה מידה של חידוש. במצוות ציצית, אמרו חכמי התלמוד והפוסקים שיש עניין מיוחד להתעטף בכגד עם ארבע כנפות כדי להתחייב בציצית.⁴⁴ אין מקורות מקבילים בדברי חכמי התלמוד לגבי מצוות שמיטת כספים.

הראי"ה לא היה הראשון לקשר בין מצנת ציצית לבין מצוות השמיטה. הרב ישעיהו הלוי הורוויץ (השל"ה; השי"ח 1558 – הש"צ 1630), בספרו המפורסם "שני לוחות הברית", כתב על הגעתו לירושלים שנה אחת לפני שמיטה השפ"ג (1622/23). הוא ציין את הקושי בקיום השמיטה החקלאית באותה עת, ואת תהייתם של תושבי ירושלים באשר ליכולת לשמור את שבת הארץ. באשר לעצמו, כתב השל"ה כי גם אם אחרים פטורים מהמצווה הרי הוא "מחויב לקיים יותר מהם", וכך הוא הסביר: "כי יאמר לי הקב"ה: למה באתה ממקום שהיית פטור מזה ובאת למקום החיוב? ועתה במקום החיוב תעזוב המצוה הזו? מדוע באתה לטמא את ארצי?"⁴⁵

השל"ה המשיך והסביר כי הכמיהה של משה רבנו להיכנס לארץ ולהתחייב במצוותיה היא אב"טיפוס לכל המצוות. כך במצוות ציצית, וגם כך במצוות מזוזה – בכולן על האדם לגרום לכך שהוא מתחייב במצוות: "והענין כי ראוי לאדם להביא את עצמו לידי חיוב מצוה כדי לקיימנה. אע"פ שאין מחויב בה יביא עצמו לידי חיוב. ומי שאינו עושה כן לפעמים נענש בעת שהדין שלמעלה מתוח".⁴⁶ ברומה לשל"ה – אך בלי להזכירו – הבין הראי"ה שהתביעה להתחייב בציצית היא אב"טיפוס המלמד על המצוות כולן.

43 שבת הארץ, מכון התורה והארץ כרך ג, לעיל ה"ש 41, בעמ' 66-67. על עידנא דריתחא ראו בבלי, מנחות מא, ע"א.

44 שם; רמב"ם, הלכות ציצית ג, יא; שלחן ערוך, אורח חיים כד, א. הגמרא מדברת על "טצדקי למיפטר נפשך מציצית", ורש"י מסביר שטצדקי הכוונה תחבולות. על הקפדה במצוות ציצית ראו Levi Cooper, *Legislation for Education: Rabbi Tsevi Elimelech of Dynów's Regulations for the Support of Torah in Munkács* 30 POLIN: STUDIES IN POLISH JEWRY (2018) 51-54.

45 ישעיהו הלוי הורוויץ, שני לוחות הברית, שער האותיות, דף עז ע"ב (אמשטרדם הת"ח-הת"ט) (גרשיים באמצע מילה במקור). "לטמא את ארצי" על פי הפסוק "ולא תטמא את הארץ אשר אתם יושבים בה אשר אני שכן בתוכה כי אני ה' שכן בתוך בני ישראל" (במדבר לה 34).

46 הורוויץ, לעיל ה"ש 45.

זה הכלל: יש להשתדל להימצא במצב של חיוב לקיים מצוות. כך כתב הראי"ה כביקורת על השימוש בפרוזבול כדי להימנע משמיטת כספים, וכך גם בעניין היתר מכירה כדי להימנע משמיטת קרקעות:

שאין ללמד להפקיע מצוה [...] וע"ז דוי על שאנו מוכרחים ללמד את העם להפקיע מצות שביעית, במקום שאנו חייבים תמיד להקים עדות ביעקב וללמד את ישראל להתחייב גם במצות שאפשר להפטר מהן, כמו ציצית ותרומ"ע [=ותרומות ומעשרות] ע"י הכנסה דרך גחור"ק וכיו"ב [=גגות, חצרות וקרפפות וכיוצא בהם].⁴⁷

כאן הוסיף הראי"ה תביעה להתחייב בהפרשת תרומות ומעשרות ולא להשתמש בהערמה המוזכרת בתלמוד.⁴⁸ לפי הראי"ה, במקום להכניס את הפירות באופן שנמנעים מחיוב הפרשה – מעשה שלפי התלמוד הוא תקף מבחינה משפטית אך לא אידיאלי – יש להכניס את הפירות באופן שיתחייב להפריש תרומות ומעשרות.

אם ראוי להתחייב במצוות, מהי הצדקה לתקנת פרוזבול אשר נועדה לעקוף את מצוות שמיטת כספים? הראי"ה הסביר:

אלא מפני שראה הלל שדבר זה מביא תקלה ועבירה – לימד את הכל להפקיע חיוב של השמטת הכספים על ידי פרוזבול, וגם זה הלימוד להפקיע המצוה על פי היתר לדבריהם, לא היה ראוי לקבוע לרבים כי אם משום ששביעית בזמן הזה דרבנן.⁴⁹

הראי"ה הסתייג מהפקעת מצוות שמיטת כספים באמצעות פרוזבול, והסביר שתקנת הלל נועדה למנוע "תקלה ועבירה". בלשון אחרת: הטצדקה היא הרע במיעוטו. הוגים אחרים גם ראו טצדקאות בתור כלי להגן על המצווה מפני פגיעה חמורה יותר. כך, לדוגמה, כתב ר"ש ישראלי: "עם מתן האפשרות של עקיפת הלכה זו של שמיטת כספים מרגישים שזוהי עקיפה על הנסיון שיודעים שלא יוכלו לעמוד בו, מתוך הנחה שמוטב לא להתנסות בנסיון כזה שימשך רק למכשול".⁵⁰

47 אברהם יצחק כהן קוק, אגרות הראיה כרך א, איגרת פט, רמו (מוסד הרב קוק, ירושלים תשמ"ה) מיום ב' באדר התרס"ט. "להקים עדות ביעקב" על פי הפסוק "וַיִּקַּם עֲדוֹת בְּיַעֲקֹב וְתוֹרָה שֵׁם בְּיִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר צָוָה אֶת אֲבוֹתֵינוּ לְהוֹדִיעַם לְבְנֵיהֶם" (תהילים עח 5). ראו עוד שבת הארץ התר"ע, לעיל ה"ש 40, מבוא טו, דף לח ע"א.

48 בבלי, ברכות לה, ע"ב; גיטין פא, ע"א; ירושלמי, מעשרות פ"ג, ה"א (נ ע"ג).

49 שבת הארץ, מכון התורה והארץ כרך ג, לעיל ה"ש 41, בעמ' 67.

50 ישראלי, לעיל ה"ש 26, בעמ' כג (הדגשה במקור). ראו עוד, צבי הירש חיות, דרכי הוראה, פרק ב, דף ג, ט"א-ט"ד (זאלקווא תר"ג); שימל The Oral Law, לעיל ה"ש 11, בעמ' 121-139; שימל תורת חז"ל תורה מן השמים, לעיל ה"ש 11, בעמ' 91-104.

אף אם הטצדקה נדרשת כדי למנוע "תקלה ועבירה", כדברי הראי"ה, בכל זאת לא ראוי לקבוע אותה בתור נורמה. הראי"ה הבין כי דברי הלל נאמרו רק מפני שלעת עתה מצוות שמיטת כספים היא דרבנן ולא דאורייתא, והיינו בדרגה נורמטיבית נמוכה המאפשרת את השימוש בטצדקה. אולם לפי הראי"ה גם כאשר תשתנה המציאות ומצוות שמיטת כספים תהיה מדאורייתא, עדיין ייתכנו מצבים של "הכרח לקבוע איזה היתר של הפקעה לרבים". במקרים אלו "אין לקבוע אותו לדורות כי אם להוראת שעה".⁵¹ אף בימינו – כאשר המצווה היא עדיין מדרבנן – המליץ הראי"ה לא להתוות מדיניות הלכתית לדורות ולא להיזקק לטצדקאות דרך קבע:

ואפילו אם שביעית היא דרבנן, אם אפשר לעשות את ההפקעה ההיא רק להוראת שעה, שבוזה יתוקן הענין של המכשול – אין לעשות זה בקביעות.⁵²

לא ברור כיצד דמיין הראי"ה את השימוש בפרוזבול בימיו (ובימינו). מה בין השימוש בפרוזבול פעם בשבע שנים בתור הוראת שעה לבין אותו שימוש שאינו הוראת שעה? האם על ההנהגה הרבנית לבחון את נחיצותה של הטצדקה מדי שבע שנים ולהודיע על חידוש התקנה של הלל? לא מצינו הליך כזה לאורך הדורות, ואף לא מצינו בכתבי הראי"ה שהוא עשה כן בשמיטות הבאות – לא בשמיטה התרע"ז (1916/17), לא בשמיטה התרפ"ד (1923/24), ולא בשמיטה התרצ"א (1930/31). שמא כוונת הראי"ה הייתה בשדה החינוך והתודעה. דהיינו, על ההנהגה הרבנית ליידע את הציבור כי השימוש בפרוזבול הוא הוראת שעה בלבד, ואין התקנה חלק מגוף ההלכה. יתירה מזו, לעתיד לבוא נזכה לקיים את שמיטת כספים ככתבה בתורת משה, ללא הטצדקה של פרוזבול. יש לומר כי אמירה זו טרם זכתה לקול חזק בשיח הציבורי או הרבני על אודות שמיטת כספים. אומנם ישנם מיזמים שונים המבקשים לקדם קיום שמיטת כספים בימינו (וראוי להקדיש להם דיון נפרד). בהקשר הנוכחי יש לומר כי הזרז של יוזמות אלו אינו סלידה מתופעת הטצדקאות, אלא מגיעים חברתיים ו/או רצון לקיים את מצוות שמיטת כספים המקורית.⁵³

51 שבת הארץ, מכוון התורה והארץ כרך ג, לעיל ה"ש 41 בעמ' 67. הראי"ה כתב בכתבי חסר ולא ברור אם כוונתו לקבוע או לקבוע. במשפט הקודם הוא כתב "לקבוע", לכן סביר להניח שכוונתו כאן לקבוע.

52 שם.

53 ראו שמיטת כספים ופרוזבול למהדרין תשס"ח 7-8 (יואל פרידמן עורך, התשס"ח); גבריאל קרוש "הקרן הישראלית נדיבי ארץ ואוצר הארץ, תשובת האומה וארצה" אמונת עתיד 78, 5-7 (אב-אלול התשס"ח); יגאל קמינצקי "שמיטת כספים מהפכה חברתית לאומית יהודית" אמונת עתיד 78, 13-8; Levi Cooper, *Is 'prosbul' enough?* THE JERUSALEM POST, MAGAZINE, 43 (2.9.2022); Levi Cooper, *Once Every Seven Years: Dismissing Debt on Rosh Hashanah*, THE LIBRARIANS (21.9.2022) https://blog.nli.org.il/en/.shemittah_debt

גישת הראי"ה המסתייגת מטצדקאות ורואה בהן פתרון זמני בלבד מופיעה גם בכתיבתו הענפה על היתר המכירה, ועל כך נכתב רבות.⁵⁴ כך, לדוגמה, כתב הראי"ה בשנת 1910: "הלא כה דברינו אמורים תמיד, שרק מפני הדחק אנו סומכים על ההיתר, ובתור הוראת שעה".⁵⁵ כך גם כעבור עשרים שנה, בשנת 1930: "עצם היתר המכירה הרי הוא רק בתור הוראת שעה ושעה" (=ושעת הדחק) להציל את ישובינו מכליון ח"ו. [...] רק שאני תמיד מבקש מהשואלים למעט בכ"מ [=בכל מקום] דאפשר בעבודה בשביעית".⁵⁶ יש לומר כי בכל הקשור להיתר המכירה, האמירה שההיתר הוא הוראת שעה בלבד מופיעה כבר בראשית ההיתר בשנת 1888, כפי שפורסם בפסק ההלכה המקורי:

כל הנ"ל ודהיינו, היתר מכירת קרקעות ארץ ישראל כדי להפקיע מצוות שבת הארץ נעשה רק על שנת תרמ"ט הבע"ל [=הבאה עלינו לטובה; 1888/89], אבל לא על השמיטות הבאות לאחר כן, כי אז יצטרכו להיתר מחדש, ואולי יעזור ה' ברוב רחמיו להושיע את עמו ולהצליח להם שלא יצטרכו להיתר כלל, ישמרו השמיטה כד"ת [=כדין תורה].⁵⁷

עמדה מסתייגת זו לגבי היתר מכירה קיבלה ביטוי בפרסומים שונים של הרבנות הראשית לאחר פטירת הראי"ה, אם כי ללא אזכור של האידיאל הדתי של הימצאות במצב של חיוב במצוות. כך בשמיטה התשי"ב (1951/52), וכך גם ביתר שאת לקראת שמיטה התשי"ט (1958/59).⁵⁸ בחוזרים השונים שהוציאה המחלקה להלכות התלויות בארץ

54 ראו, לדוגמה, אריה אדרעי "שורשי הפסיקה הציונית דתית: הרב קוק ופולמוס השמיטה" על דעת הקהל: דת ופוליטיקה בהגות היהודית ספר היוכל לכבוד אביעזר רביצקי 833-895 (בנימין בראון ואח' עורכים התשע"ב).

55 אברהם יצחק כהן קוק, משפט כהן, סימן עה (האגודה להוצאת ספרי הראי"ה קוק, ירושלים התרצ"ז, עמ' קנ). ראו עוד שבת הארץ התר"ע, לעיל ה"ש 40, במבוא טו, דף לט, ע"א; אגרות הראי"ה, לעיל ה"ש 47, איגרת קעז, בעמ' רכז-רכה, מיום ב' דר"ח טבת התרס"ט; שם, איגרת קפט, בעמ' רמה-רמו, מיום ב' באדר התרס"ט; שם, איגרת רז, בעמ' רנח, מיום ט' בתמוז התרס"ט; שם, כרך ב, איגרת תקכב, בעמ' קנה, מיום י"ט באדר ב' התרע"ג; שם, כרך ב, איגרת תקנה, בעמ' קצ, מיום כ"ד בסיוון תרע"ג.

56 משפט כהן, לעיל ה"ש 55, סימן עג, בעמ' קמח-קמט, מיום כ"ח בתמוז התר"צ.

57 "העתק פסקי הרבנים הגאונים שיחיו האב"ד דק"ק קאָוונאַן, קוטנא, ביאליסטאָק, וואַרשויאַ" המליץ 58, 2 (22.3.1889). פסק הדין נחתם ביום כ"ח בשבט התרמ"ח (10.2.1888). כך גם באיגרת התמיכה של הרב יצחק אלחנן ספקטור (התקע"ז 1817 – התרנ"ו 1896); ראו יחיאל מיכל טוקצינסקי ספר השמיטה: כולל הלכות שביעית, דינים ומנהגים לשומרי שביעית, היתר מכירת קרקעות להפקיע שביעית עא-עב (התשי"א) (במהדורות הבאות בעמ' סז); בצאת השנה, לעיל ה"ש 6, בעמ' עב.

58 הודעה מטעם הרבנות הראשית לישראל, ללא תאריך, נחתם בידי הרבנים יצחק אייזיק הלוי הרצוג, בן ציון מאיר חי עזיאל, וצבי פסח פראנק, בתוך: בצאת השנה, לעיל ה"ש 6, בעמ' ע (שמיטה התשי"ב); שם, עמ' ט (שמיטה התשי"ט). ראו עוד שם, בעמ' יא, כא-כב, כה, כו.

ובחקלאות של הרבנות הראשית יש אזכור מפורש ונשנה על כך שהיתר המכירה הוא הוראת שעה בלבד.⁵⁹

2. טצדקאות מייצרות "זכר" למצוות

לפי הראי"ה, הטצדקאות של השנה השביעית נחוצות עקב כורח המציאות, ולעתיד לבוא לא ניוזק להן. לצד ההסתייגות מהטצדקאות, הבין הראי"ה שעד אחרית הימים הטצדקאות יכולות למלא תפקיד תודעתי של "זִכָּר". משימה זו כוללת שימור מודעות למצווה, טיפוח התרפקות על העבר וקידום השאיפה לחזרה עתידית של המצווה.

במסורת היהודית ישנם סוגים שונים של מעשים המשמשים בתור "זכר". תענית אסתר ותענית בכורות בערב פסח הם סוג אחד של "זכר". תעניות אלו מזכירות אירועי עבר, ללא שום שאיפה לחזור לאותם מצבים. כיוצא בדבר תקיעת שופר בראש השנה לפני מוסף – לכאורה, ראוי לתקוע בשופר השכם בבוקר לפי העיקרון המנחה "זריזין מקדימין למצוות". אלא שנהוג לדחות את התקיעות עד לאחר תפילת שחרית וקריאת התורה. לפי הסבר אחד השינוי נעוץ באירוע היסטורי: פעם גויים שמעו את התקיעות השכם בבוקר וסברו כי זו הכרזת מלחמה. כדי להנחית מכת מנע הם התנפלו על היהודים והרגו אותם. מאז הוחלט לדחות את התקיעות עד להמשך סדר התפילה, כך הגויים יראו את היהודים קוראים קריאת שמע, מתפללים תפילת העמידה, קוראים בתורה, ורק לאחר מכן תוקעים בשופר. לשמע קול השופר יאמרו הגויים "בנימוסון אינון עסיקין" (בחוקיהם הם עוסקים), ולא יחשבו שזו הכרזת מלחמה. הגם שתכסיס מלחמה השתנו, נותרו התקיעות במקומן באמצע התפילה.⁶⁰ היות שה"זכר" מציין אירוע היסטורי ומבטא את הרצון לא לשכוח את המאורע, לא ברור אם ישנם תנאים כלשהם אשר יצדיקו ביטול ה"זכר".⁶¹

סוג שני של "זכר" אף הוא מופיע בהקשר של תקיעת שופר. לפי דעה אחרת, המעתק של התקיעות מתחילת התפילה השכם בבוקר להמשך התפילה קשור לגזירה שאסרה על תקיעת שופר. ככל הנראה, הפיקוח על ציות לאותה גזירה היה רק בבוקר,

59 שם, עמ' כו, ל, לח, מא.

60 משנה, ראש השנה ד, ו; בבלי, ראש השנה לב, ע"ב; ירושלמי, ראש השנה פ"ד, ה"ז (נט ע"ג).

61 אינני אומר שלא ייתכן ביטול, רק שלא ברור מה התנאים לביטול. כך ניתן ללמוד מהמועדים המצוינים במגילת תענית שנקבעו לזכר מאורעות היסטוריים, ועם זאת נתבטלה המגילה לאחר חורבן בית שני. יש לציין כי תענית אסתר נקבעה ליום י"ג באדר, שהוא "יום ניקנור" – מועד המצוין במגילת תענית. בשנת 2017, סטודיו דוב אברמסון יצר תערוכת כרזות זזות בהשראת מגילת תענית. שם התערוכה היה "מועדי ב: החגים האבודים של לוח השנה העברי". #החגים האבודים של לוח השנה העברי" סטודיו דוב אברמסון / <https://did.li/studiodovhagimavudim>

ומשחלף הבוקר יכלו היהודים לתקוע בשופר. כך הועברה תקיעת שופר מהבוקר לצוהרי היום. הגזירה כבר נתבטלה, אך התקיעות במקומן נשארות "דחיישינן שמא יחזור דבר לקלקולו".⁶² "זכר" מסוג זה משמר זיכרון היסטורי וגם – ואולי בעיקר – נערך לעתיד. השארת אמה על אמה בבית ללא סיד היא סוג שלישי של "זכר". המטרה של הפעולה היא להזכיר שעודנו בגלות ולטפח כמיהה לגאולה על ידי מעשה שנותר כתזכורת ויזואלית תמידית בביתו של האדם. כאן השאיפה היא למציאות אחרת אשר תייתר את קיום ה"זכר". בניגוד לשני הסוגים הקודמים אשר לכאורה ה"זכר" יישאר על כנו, יש רצון עז ליתר ולבטל "זכר" זה.

ניתן לזהות סוג רביעי של "זכר", כאשר בליל הסדר ישנם ריטואלים המתכתבים עם הנהגות שנהגו בפסח בתקופת המקדש. כך, לדוגמה, מחקים את התנהגותו של הלל כאשר כורכים מצה ומרור ומכריזים "בְּכֵן עָשָׂה הַלֵּל בְּזִמְנֵן שְׁבִיתֵי הַמְּקֻדָּשׁ הָיָה קִיָּם". ה"זכר" משמר רסיס מהעבר עם שאיפה להחליפו בדבר האמיתי.⁶³ בעיני הראי"ה (ואחרים), טצדקאות השמיטה משמשת כ"זכר" מהסוג הזה: רסיסים של המצווה המקורית עם כמיהה לשובה. הטצדקה ממלאת תפקיד דתי עד ביאת גואל צדק, ואז בימות המשיח יוחלף ה"זכר" בקיום המצווה עצמה.

כך בדבריו על היתר המכירה, הסביר הראי"ה כי קיום השמיטה בזמן הזה "הוא משום זכר" שהרי המצווה מן התורה אינה נוהגת. משום כך,

בודאי מותר לעשות הערמה, שגם הערמה, כיון שעושה אותה ע"פ ד"ת
 [=על פי דין תורה], יש זכר למצוה, כי בכל שעושיין מצד המצוה יש
 זכר [...] כדי שלא תשכח תורת שביעית לכשיגיע הזמן שנקיים אותה
 מן התורה לכל חקיה, יש לומר שגם אם מפקיעים את המצוה ע"י איזו
 הערמה המותרת יש גם בזה גופא זכר למצוה.⁶⁴

כד כבד עם עקיפת המצווה המקורית באמצעות טצדקה, התכסיס עצמו מביטח שהמצווה לא תישכח. זהו התפקיד הדתי – הפרדוקסלי, יש לומר – של הטצדקה: היא מחליפה את המצווה, ובאותה עת קיומה של הטצדקה מזכיר כי אין זה האידיאל הדתי. כאשר החקלאי חותם על שטר מכירת קרקע לגוי הוא נזכר כי רצוי היה שישבות ממלאכת השדה. ה"זכר" לא אמור להיות עניין נוסטלגי בלבד, אלא הטצדקה אמורה לטפח כמיהה לעתיד, כפי שהסביר הראי"ה:

62 תוספות, ראש השנה לב, ע"ב ד"ה "בשעת השמר".
 63 אם כי יש לומר שלא ברור מה בדיוק עשה הלל ועד כמה מנהגו האישי היה מקובל. לסיכום בעניין כורך, ראו מנחם מ' כשר הגדה שלמה 169-171 (שמואל אשכנזי עורך התשט"ו); ישראל אריאל הגדת המקדש 78 (התשנ"ה).
 64 שבת הארץ התר"ע, לעיל ה"ש 40, מבוא יג, דף לה ע"א. ראו גם גולדמן, לעיל ה"ש 11, בעמ' 69-70.

שאנו מקיימים בידינו את זכר המצוה, עד אשר יבא הזמן המוכשר, שנוכל לקיימה בכל דקדוקיה ויהי' נוהג בה כל יסודה וטעמה; ובמה שאנו מקילים במקום דחק ע"י איזה היתר של הערמה הננו מזכירים שאין עוד בידינו כעת צורת המצוה בשלמותה והעולה בידינו רק זכר שלה, שיחבב עלינו את שלמות קיומה, כשיושלמו אותם התנאים, שבהם מתקיימות כל המצות התלויות בארץ כדינם, במילואם. – וכשנזכה נבחין בין קיום המצוה לזכר בעלמא, שלא זכינו לאור טעמה וצורתה האמתית ועלתה לנו ביגיעה [...] לבין קיום המצוה כמאמרה, בשוב ד' שבות עמו, שנראה כולנו הדרת המצות התלויות בארץ ונשמח מאד בכל מה שקימנו ונשתמר לנו עד אז, – זכרון המצוה.⁶⁵

ההסתייגות מהמציאות הגלותית שאינה מאפשרת את קיום המצווה המקורית במלואה נותרה בעינה, וכך גם ההיסוס מהשימוש בטצדקאות. אלא שיש כאן הכרה בערכה של הטצדקה; ערך שהוא זמני, ובשאיפה תחלוף המציאות הגלותית במהרה. כך כתב הראי"ה בשנת 1909 בתוך "שבת הארץ", וכך גם התבטא באיגרותיו ובכתיבתו ההגותית באותה תקופה:

וגם יש בה זכר לשביעית, שלא תשתכח מאתנו תורת שביעית, למען יהיה זכרונה חי עמנו, לעת אשר יטיב ד' לעמו, וירם את קרנו על אדמת קדשו, באופן שנוכל לקיים באהבה את כל חקת התורה לקדושת השביעית, שתהיה ערוכה ושמורה עמנו ואב לבנים יודיעו, ע"י זכר לשביעית הנעשה כפי היכולת בכל שמיטה, בעת המצוק והדחק שאנו שרויים בו עכשו.⁶⁶

הראי"ה הוסיף כאן היבט חינוכי – "ואב לבנים יודיעו" – דהיינו, יש להנחיל לדור הבא את מהות התפקיד של טצדקאות שנת השמיטה. יש כאן כיוון שונה מהשיח שמדגיש רק את הממד הזמני של טצדקאות. הגדרת הטצדקה בתור הוראת שעה מצדיקה את טענת "בני הנוער" של ר"ש ישראלי: אכן הטצדקה מרוקנת את המצווה מתוכנה. לעומת זאת, הגדרת הטצדקה בתור "זכר" מייעדת לה תפקיד דתי משמעותי עד ימות המשיח. עם זאת, עלינו לחנך את הדור הבא כי ה"זכר" הוא רק הכנה לעתיד הנכסף. זהו בבחינת מורה במקצת: "בני הנוער" צודקים כאשר הם מפקקים בתופעת הטצדקאות, אבל יש

65 שבת הארץ התר"ע, לעיל ה"ש 40, מבוא יג, דף לה ע"א. "בשוב ה' שבות עמו" על פי הפסוק "מי יתן מציון ישועת ישראל בשוב ה' שבות עמו יגל יעקב ישמח ישראל" (תהילים יד 7).

66 אגרות הראייה, לעיל ה"ש 47, איגרת קעז, בעמ' רכז, מיום ב' דר"ח טבת התרס"ט. לאמירה מתוך כתיבתו ההגותית, ראו אברהם יצחק הכהן קוק, אורות, אורות התחיה, אות ה (התר"פ, עמ' 63-64).

גם ערך לפתרון הביניים. משום כך, יש לסלוד מהגלות שאינה מאפשרת קיום מצוות ומאלצת אותנו להיזקק לטצדקאות, אך לא מהמוסד המשמר את זיכרון המצווה.

ר"ש ישראלי – כמו מורו הראי"ה – ראה את הטצדקאות של שנת השבע בתור הוראות שעה (אם כי הוא גם נתן ביטוי להסברים אחרים החורגים מהמסגרת הנוכחית), וגם הוא התייחס לתפקיד של הטצדקה בתור "זכר" למצווה המקורית. בעוד הראי"ה התייחס להיתר המכירה בתור "זכר" לשמיטת קרקעות, הוסיף ר"ש ישראלי כי הפרוזבול משמש בתור "זכר" לשמיטת כספים:

תקנת פרוזבול נבעה ממצב מסויים, הצבור פסק מלהלוות מפחד שמא תשמיטנו שמיטה, המצוה הזאת בתנאים אלה, במקום להיות מנוף להתעלות נפשית ומתקנת סדרי החברה ברוח התורה, הפכה לגורם מכשיל; לא זו בלבד שלא נתבטלו הניגודים הכלכליים והחברותיים – בהימנעות העם מלהלוות, גם אותה טובת הנאה לשעתה, שזה ששעתו דחוקה הי' יכול להשיג הלואה בלי רבית, גם זה נמנע מאתו; התקנה באה לתקן זאת, אולם מבלי לנתר על התכנית ארוכת-הטווח של עבודה לתיקון המדות להחזרת המצב, שחזתה תורה ורצתה תורה על קדמתו – שהמלוה ילוה ברצון גם אם יפסיד כספו, הי' מוכרח איפוא להשאיר באיזו שהיא צורה "זכר לשמיטת כספים", משהו שיציין ויזכיר שדרך זו שהולכים בה אינה אידיאלית ואינה פתרון, שאין זה אלא פתח לשעת סכנה, אבל אין להפכו לכניסה-ראשית, ודבר זה הושג ע"י תקנת פרוזבול!⁶⁷

כאשר הנושה עושה פרוזבול הוא נזכר כי עליו לוותר לחייבים ולהשמיט את החובות המגיעים לו. הפרוזבול הוא "פתח לשעת סכנה", דהיינו הוראת שעה, והיא נועדה להשאיר שריד ופליט מהמצווה שממנו תצמח המצווה מחדש כאשר יחזור מצב האומה לקדמותו. מבחינה זו, חוסר הנוחות של "בני הנוער" של ר"ש ישראלי הוא תחושה דתית חיובית: טוב וראוי שישלדו מטצדקאות כדי לשמור גחלת של תקווה לעתיד.

3. טצדקאות משמרות את מסגרת ההלכה

מעשים שנקבעו בתור "זכר" נועדו לעצב תודעה. ערכו של ה"זכר" תלוי ביכולת של הפעולה להשפיע על המודעות ולטפח תחושות מסוימות כמו הודיה, עצב, כמיהה ועוד. ספק אם העושה פרוזבול באמת מוצף ברגשות אשמה על שאינו משמיט חובות. ספק אם הוא רואה לנגד עיניו את העתיד האידיאלי ומיחל לאחרית הימים כאשר הוא יהיה מסוגל להשמיט חובות. פעמים רבות – אולי אפילו ניתן לומר ברוב המקרים – העושה

פרוזבול עושה כן כי כך עושים או כי כך אמרו לו לעשות, והתכלית התודעתית של ה"זכר" נעדרת.

ר"ש ישראלי היה מודע לעובדה שמי שעושה פרוזבול אינו פועל מתוך רצון לקיים "זכר" למצווה אבודה. יתרה מזו, העושה פרוזבול סוגר את הפתח לקיים את המצווה בפועל, שהרי "באופן מעשי הפרוזבול אמנם אינו משאיר כמעט את אפשרות קיום שמיטת הכספים"⁶⁸. ר"ש ישראלי כתב "כמעט" כי אכן קיימת אפשרות, לפחות באופן תיאורטי, לעשות פרוזבול וגם לקיים את מצוות שמיטת כספים: ניתן להחריג הלוואות מסוימות מהפרוזבול; לחלופין, ניתן לתת הלוואה לאחר עשיית הפרוזבול. בשני המקרים חלה מצוות שמיטת כספים על ההלוואה, חרף העובדה שהמלווה עשה פרוזבול.⁶⁹

למרות השאיפה שהפרוזבול ישמש כ"זכר" ויביא לקיום מצוות שמיטת כספים, ר"ש ישראלי היה מודע למציאות: "הן יכולים אנו להיות בטוחים כמעט במאה אחוז, שהמלוים ישתמשו בתקנה זו ואף פעם לא יקיימו שמיטת כספים."⁷⁰ מציאות זו לא הטרידה את ר"ש ישראלי, שהרי הפרוזבול ממלא ייעוד נוסף של שמירת מסגרת המצווה גם בלי שעושה הפרוזבול מודע לכך:

ההוראה של שעת דחק אינה באה לדחוק רגלה של ההלכה לכשיחזרו לתנאים נורמליים, אדרבא, זו באה לשמור על ההלכה ולהכשיר את הקרקע לקיומה כראוי עם סילוק שעת הדחק. [...] מסגרת ההלכה של שמיטת כספים לא נפגעה: רק ע"י פרוזבול שביעית אינה משמטת ולא בלעדיו, דבר זה עצמו מהווה "זכר לשביעית" בצורה הנמרצת ביותר; המלווה מסדר הפרוזבול תמיד נזכר ועומד על כך, שבעצם – צורת השמיטה צריכה להיות אחרת.⁷¹

הפרוזבול אמור להזכיר למלווה כי התורה ציוותה על שמיטת כספים. ר"ש ישראלי הגוים כאשר הוא הניח כי המלווה "תמיד נזכר ועומד על כך"; הרי המציאות מלמדת אחרת. מכל מקום, בדברי ר"ש ישראלי יש דגש נוסף: אף אם המלווה לא יזכור "שבעצם – צורת השמיטה צריכה להיות אחרת", הרי קיומו של הפרוזבול משמר את "מסגרת ההלכה", ואף מכשיר "את הקרקע" להחזרת המצווה.⁷² בכוא היום ניתן יהיה למלא את התבנית הריקה הזאת עם התוכן של מצוות שמיטת כספים. בעיני ר"ש ישראלי, הטצדקה ממלאת תפקיד משפטי, נוסף על התפקיד התודעתי (אשר, כאמור, ספק אם הטצדקה אכן ממלאת).

68 ש.ס.

69 קופר, *Is 'prosbul' enough?*, לעיל ה"ש 53; קופר, *Once Every Seven Years*, לעיל ה"ש 53.

70 ישראלי, לעיל ה"ש 26, בעמ' כג.

71 ש.ס, הדגשה במקור.

72 אני מפקפק אם ר"ש ישראלי התכוון למשחק מילים כאן כאשר בקשר לשמיטה ממונית הוא השתמש בביטוי המתכתב עם השמיטה החקלאית – "ולהכשיר את הקרקע".

כאשר מתארים את הטצדקה בתור "הוראת שעה" הרי גם זה תפקיד משפטי של התמודדות עם בעיה העומדת לפתחנו ואין לה פתרון בהלכה הקיימת. שמירת מסגרת ההלכה היא קומה משפטית נוספת: לא רק התמודדות עם ההווה אלא גם הכשרה לעתיד. בדברים אלו הודה ר"ש ישראלי בטענה שהציג בראשית דבריו "שבחשבון סופי ממילא מרוקנים המצוה מתוכנה" – אכן תוכן המצווה איננו ורק המסגרת נשארה. אבל גם לשימור המסגרת בלבד יש ערך.

כזכור, העלה ר"ש ישראלי את האפשרות של ביטול המצווה: "האם לא טוב היה לו היתה הרבנות מכריזה, שלפי מדת שעת הדחק הגובלת עם חיי נפש, בטלה השמיטה?". מול האפשרות של ביטול, ישנן שתי סיבות להעדיף את הטצדקה: הסיבה התודעתית של קביעת "זכר" והסיבה המשפטית של שימור מסגרת ההלכה. שתי הסיבות צופות פני עתיד: ה"זכר" מעודד כמיהה לעתיד אידיאלי, ובבוא העת הזאת ניתן יהיה לצקת את התוכן הישן לתוך התבנית הריקה שנשתמרה.

4. השאיפה לחיים ללא טצדקאות

דברי ר"ש ישראלי נכתבו בצל שמיטה התשי"ט (1958/59), וכך הוא סיכם את תחושת הציבור שומר תורה ומצוות:

ואכן, מי מהצבור הדתי, הן מאלה שסומכים על היתר המכירה והן מאלה שנזקקו לצורות האחרות של היתרים שלא ע"י מכירה, שלא הרגיש גם בשמיטה זו את ה"עולבנא דדייני" [עלבון הדיינים]? מי לא השתדל להשיג פירות שאין עליהם שום חשש שביעית, ולמעט את העבודות הנצרכות בשדה ובכרם עד כדי מינימום?⁷³

האם תיאור זה משקף נכון את רחשי הלב של הציבור האדוק באותה עת? שמא דברי ר"ש ישראלי מתארים את מה שראוי היה להיות האווירה בקרב הציבור בשנה השביעית? בין כה וכה, המשיר ר"ש ישראלי עם תיאור של השמיטה החקלאית האידיאלית ללא טצדקאות של היתר מכירה או אוצר בית דין:

בקרב כל אחד נתעוררה המשאלה והתקווה להגיענו לשמיטות הבאות, כשעם כניסת שנת השבע יוכנסו הטרקטורים והקומביינים ושאר האביזרים של כלי עבודת האדמה למוסכים ולמחסנים, יוברו השדות ויופקר פרי העץ לכל הרוצה ללא כל התחכמות וללא כל הערמה, והאכר אשר ישוחרר במדה מרובה מעבודתו המפרכת הכולעת כל ימיו לרבות הלילות, יוכל

להקדיש עצמו השנה ללימוד תורה ולהשתלמות רוחנית כבירה, מה שנבצר ממנו לעשות בששת השנים.⁷⁴

במילים כנות, הודה ר"ש ישראלי בקשיים בקיום מצוות השמיטה, והשווה בין שבת הארץ לשבת בראשית: "אז לא יסתכלו על השביעית כסיוט וכהטרדה, אז ישאפו לשנה זאת לא פחות ממה ששואפים למנוחת השבת בימי השבוע".⁷⁵ כשם שניתן להתגבר על הקושי לעצור ממלאכה למשך יום שלם בשבוע, כך ניתן לעצור ממלאכה למשך שנה שלמה במחזור של שבע שנים. בהשוואה זו התעלם ר"ש ישראלי מהטצדקאות הרבות המאפשרות מנוחת השבת מדי שבוע. רק טצדקאות השמיטה עמדו לנגדו של ר"ש ישראלי, ועיניו היו נשואות לעבר העתיד האידיאלי. עתיד זה כולל גם את החזרת שמיטת כספים המקורית, וקיום ההבטחות של אחרית הימים: "אז תשוב גם שמיטת הכספים למלא את התפקיד אשר נועד לה, או אז גם נזכה לכיאת גואל צדק, לקיבוץ גלויות והחזרת היובל ושמיטות מן התורה".⁷⁶

הטצדקאות הן תחנת עצירה זמנית של ההלכה. כמו מטוסים שחגים במעגל המתנה עד שיוכלו לנחות, כך ההלכה נמצאת בתבנית ריתוק עד שהתנאים יוכשרו למימושה האמיתי. בעזרת משענת הטצדקאות ניתן להגיע אל היעד הנכסף של קיום המצוות ללא טצדקאות. כך סיים ר"ש ישראלי את מאמרו שסיכם את שמיטה התשי"ט (1958/59) במילים מעוררות השראה ותקווה:

אז תפולנה המחיצות המעיקות על הכרתנו שבין מעמדות החברה, יבוטל הניגוד בין אלה שמלאכתם בעיר לבין אלה שמלאכתם בשדה, העם כולו מקצה עד קצה יתכנס בשנה זו למקומות תורה, וקול רינת התורה ישתפך בראש כל חוצות; במקום קנאה ושנאה ותחרות, במקום התרוצצות אין סוף ואין תכלית של "מי שיש לו מנה רוצה מאתים", במקום השתדלות להקמת בניני פאר והתפארות סרק במלבושי מחלצות ומכוניות הדורות, תבוא שלות השקט של השמחים בחלקם, וקנאה במדה שתהי', תהי' זאת קנאת סופרים לריבוי חכמה להגדלת תנובה; חדות חיים ותעצומות עוז ימלאו כל חדרי הלב, במקום מהומה ומבוקה וחוסר תכלית וענין, ידע כל אחד למה הוא חי, ושלוש אמת ילכד את העם מקצה אל קצה.⁷⁷

74 שם. אני תמה מדוע כתב ר"ש ישראלי "והאכר אשר ישוחרר במדה מרובה" – מדוע רק "במדה מרובה", לכאורה בחזונו החקלאי יהיה משוחרר לגמרי. כך עולה מדבריו המובאים בהמשך ליד ה"ש 77.

75 שם, הדגשה במקור.

76 שם.

77 שם.

בחזון זה אין שום טצדקאות בשנת השמיטה – לא היתר מכירה, לא אוצר בית דין, ולא פרוזבול. חזון זה מהדהד את דברי הראי"ה קוק באיגרת שכתב באביב התר"ע 1910, כאמצע השמיטה הראשונה שלו בארץ ישראל. הראי"ה פירט את המלצותיו לשמיטה החקלאית, והוסיף:

והנה כ"ז (= כל זה) הוא מה שנוגע לשנתנו זאת, אבל עלינו לדאוג ג"כ על מעמד השמיטה בקביעות. ואם יחננו ד' ומשיח צדקנו יבא במהרה בימינו, ולא נצטרך לכל אותם האמצעים, מ"מ לא אבדנו את שכר מצוה של השתדלותנו להעמיד קדושת הארץ, אם חלילה יתאחר הזמן.⁷⁸

"אותם האמצעים" – דהיינו, עבודה על ידי פועלים נוכרים והיתר מכירה – נחוצים "לשנתנו זאת". כשיבוא משיח כבר לא נידרש לטצדקאות.

*

הגישות המשיחיות: סיכום והערכה

לפי הגישות המשיחיות, חוסר הנוחות מטצדקאות מוצדק ואף ראוי לשבח. אנו נזקקים להערמות ולפיקציות בשנת השמיטה מפני קשיי החיים בהווה. לעתיד לבוא לא יהיה צורך בטצדקאות. יש לייחל ליום זה ואף לנסות להגיע אליו כבר עתה. שתי הטצדקאות של שבת הארץ – מכירת קרקעות לגוי ואוצר בית דין – יחד עם הפרוזבול הם פתרונות זמניים שנועדו להבטיח שעיינו תהיינה נשואות לעתיד שבו נוכל לקיים את המצוות ככתבן וכרוחן. בכך משמשות הטצדקאות בתפקיד משפטי של הוראת שעה או שמירת מסגרת ההלכה, ובתפקיד תודעתי של יצירת "זכר" למצווה.

הגישות הרואות בטצדקאות הוראת שעה, "זכר", או שימור מסגרת ההלכה מסתייגות מטצדקאות מפני שהמנגנון מאפשר לאדם לעקוף קיום מצוות. לפיכך, הטצדקאות הן לא יותר מאשר פתרונות זמניים, וכל אימת שניתן לצמצם את השימוש בהן הרי זה עדיף. מצב זה עתיד לחלוף וניתן יהיה לקיים את רצון הבורא כפי שבא לידי ביטוי במקרא, דהיינו ללא טצדקאות. בגישות אלו יש היבט משיחי שהרי מי שמשמש בטצדקאות אמור לצפות לישועה ולעמול על תיקון העולם.⁷⁹

עד כמה תבנית נפשית זו מתאימה לטצדקאות שאינן קשורות לשנת השמיטה? כשם שהטצדקאות של השנה השביעית יכולות לשמש בתור "זכר" לשבת הארץ ולשמיטת

78 אגרות הראיה, לעיל ה"ש 47, איגרת רפט, בעמ' שלב, מיום ו' בניסן התר"ע.

79 על המשמעויות השונות של תיקון עולם, ראו Levi Cooper, *The Assimilation of Tikkun*, *Olam*, 25 JEWISH POLITIC. STUD. REV. 10-42 (Fall 2013).

כספים, כך גם טצדקאות מתחומים אחרים כגון הלכות שבת, כפי שהעיר פרופ' אלן דנרס (התוצ"ר 1934 – התשס"ה 2005):⁸⁰

One reason for the continuation of Sabbath circumvention has to do with the undoubted importance of the Sabbath for Jewish identity. Even if a Jew elects to circumvent a Sabbath restriction through what a Gentile might perceive as being a somewhat devious if ingenious subterfuge, the fact is that the counter custom does per se acknowledge the existence and sacred nature of the Sabbath. The very act of avoiding a Sabbath rule in effect confirms the perpetuation of the power of that rule.

הבנת דנרס מהדהדת את דברי הראי"ה שהבאתי "שגם אם מפקיעים את המצוה ע"י איזו הערמה המותרת יש גם בזה גופא זכר למצוה".⁸¹ אולם אינו דומה אופי ה"זכר" של טצדקאות השבת לאופי ה"זכר" של טצדקאות השמיטה. התכססים של שמירת שבת, לדידו של דנרס, נועדו לשמר את השבת כמרכיב מרכזי בזהות היהודית ולטפח תודעה של שמירת שבת בהווה. גם הטצדקאות של השמיטה משפיעות על התודעה בהווה, אך בעיני הראי"ה ור"ש ישראלי הן נועדו לפתח תודעה הצופה פני עתיד ומייחלת ליום ללא טצדקאות.

הראי"ה הדגיש כי טצדקאות של שנת השמיטה הן כלים זמניים בלבד, ובכוא יום-שכולר טוב לא ניזקק למוסדות משפטיים אלו. כך כתב הראי"ה בעניין היתר מכירה וכך גם בפרוזבול. האמירה שהיתר מכירה הוא פתרון זמני בלבד המשיכה להדהד, וממשיכה להיות חלק מהשיח הציבור בימינו. לעומת זאת, אין התעקשות דומה לומר שהפרוזבול הוא הוראת שעה לשעת הדחק בלבד. אכן, במאמרו המסכם של ר"ש ישראלי לאחר שמיטה התשי"ט (1958/59), יש התייחסות מעטה לשמיטת כספים ופרוזבול.⁸² יתירה מזו, בשנים האחרונות הכתיבה על אודות אוצר בית דין כלל לא רואה בטצדקא זו הוראת שעה לשעת הדחק. הגם שהאדמה אינה שוכתת והחקלאי ממשיך לעמול ואינו זוכה להקדיש את עצמו לשנה של לימוד והשתלמות רוחנית, חכמי ההלכה רבים מקדמים אוצר בית דין כפתרון ממלכתי ורצוי לשמיטה החקלאית במציאות המודרנית. הם אינם

80 דנרס, לעיל ה"ש 11, בעמ' 172. יש לומר כי דברים אלו אינם משקפים את עיקר תפיסתו. גישתו של דנרס המבוססת על שילוב בין פולקלור ופסיכואנליזה מזהה את הטצדקאות כחלק מובהק וטבוע של האופי היהודי. זו גישה חריגה בשיח על אודות הערמות ופיקציות, אך ניתן לשייך אותה לקבוצה של גישות המדגישות את הממד החברתי של טצדקאות. פרישת היריעה של גישות חברתיות חורגת מהמסגרת הנוכחית.

81 לעיל ה"ש 64.

82 ישראלי, לעיל ה"ש 26, בעמ' סא.

רואים במוסד זה טצדקה כלל.⁸³ כך גם הכתיבה – המעטה, יש לומר – על אודות ביעור פירות שביעית: אין ניסיון לשדל את הציבור להפקיר את הפירות ולא לזכות בהם בחזרה. כאשר עוברים להערמות ופיקציות שאינן קשורות לשנת השמיטה הפער הוא מודגש עוד יותר. לא מצינו שחכמי הלכה התירו עירובין מתוך שאיפה שלעתיד לבוא לא נזדקק להם. אין שום שאיפה אסכטולוגית לא להניח עירוב תבשילין כאשר שבת חלה מייד לאחר חג, אין שום אמירה שלא ניעזר בעירוב תחומין בימות המשיח, ואף המצדדים נגד השימוש הנרחב בעירובי חצרות לא ראו בכך עניין של גלות וגאולה. בדומה, לא מצינו חכמים שאמרו שמכירת חמץ היא נחוצה במציאות הגלותית, ואילו בימות המשיח נקיים את מצוות "תִּשְׁבִּיתוּ שָׂאֵר מִבְּתֵיכֶם" (שמות יב 15) כפשוטה. אומנם ישנם חכמים שצידדו נגד השימוש התדיר והנפוץ במנגנון של מכירת חמץ, אך חכמים אלו לא התבטאו בשפה משיחית.

העובדה שהגישות המשיחיות מקבלות ביטוי בשיח על אודות שמיטה, ובמיוחד באפיק של היתר מכירה, ואינן מקבלות ביטוי חזק בשיח על אודות טצדקאות אחרות, מעלה את השאלה עד כמה תבנית נפשית זו יכולה להניח את הדעת של התוהים על תופעת הטצדקאות ביהדות.

אם נסתכל על הגישות המשיחיות מזווית אחרת יש לומר כי הן מבטאות קול טרגי החולם על מציאות אחרת שממשיכה להתמהמה. ככל שאנו מזהים יותר טצדקאות בחיים היהודים, המציאות מצטיירת כחיים של בדיעבד. הטצדקאות נועדות כהוראת שעה בלבד, לשמר את מסגרת ההלכה, ולהציע "זכר" עבור המצווה המקורית. שיה דתי מסתייג כזה עשוי לגרום לתחושות של דיכאון. במקום להרגיע את "בני הנוער" של ר"ש ישראלי, גישה זאת עלולה להגביר את התסכול: מדוע אין אנו מתקדמים לעבר חיים של לכתחילה? מדוע הטצדקאות כל כך מושרשות בחיים היהודיים? מדוע אין מאמץ נרחב ותנועה ממשית ומשמעותית להיחלץ מהוראות השעה ולהחזיר את עטרות המצוות ליושנן? בחלק מטצדקאות השמיטה יש לפחות שיח ער מדי שבע שנים, אך טצדקאות אחרות קנו שביתה בעם וכבר אין פוצה פה ומצפצף.

אכן, גישות אחרות כלפי השימוש בטצדקאות מתארות את המציאות כחיים של לכתחילה. כפי שנראה בפרק הבא, אין בכי ואין כמיהה למציאות אחרת, אלא חוגגים את תופעת הטצדקאות בהלכה כמעשה אלוהי.

83 ראו, לדוגמה, וייטמן, לעיל ה"ש 21; יוסף י' אפרתי "בענין אוצר בית דין" המעין 88 (התשס"ח). השוו לדברי הרב ישראל רוזן שמנה את אוצר בית דין ברשימה של הערמות מודרניות (רוזן התשס"א, לעיל ה"ש 11, בעמ' 216), וטען שזה "רווי לכאורה בהערמות" (רוזן התשס"ב, לעיל ה"ש 11, בעמ' 114-115), ושאוצר בית דין הוא הערמה "שלא פחות הערמתית" מהיתר מכירה (רוזן התשס"ו, לעיל ה"ש 11, בעמ' 67).

ה. גישות תיאוצנטריות

קבוצת גישות אחרת זוקפת את קיומן של פרצות בהלכה לבורא העולם, ורואה ביצירת טצדקאות חלק מהתוכנית האלוהית. "גישות תיאוצנטריות" אלו מעבירות את המבט מרצון ה' הבא לידי ביטוי במצוותיו המקראיות לרצון ה' הבא לידי ביטוי בטצדקאות שנוצרו במהלך הדורות. לפי הנוקטים בגישות תיאוצנטריות, אותן טצדקאות שהגישות המשיחיות מבכות הן הן ביטוי של כוונת האל.

הצד השווה בין גישות משיחיות לבין גישות תיאוצנטריות הוא חתירה לקיום רצון ה'. אלא ששתי הגישות חלוקות בזיהוי רצון ה', ובהתאם לכך יש פער גדול ביחס לטצדקאות. בעוד הגישות המשיחיות מסתייגות מטצדקאות, מקוננות על השימוש הנחוץ בהן ומייחלות ליום שכולו ללא טצדקאות, גישות תיאוצנטריות חוגגות את הטצדקאות בתור ביטוי ליד ה' הנעלמה בעולם הזה. משום כך, גם לעתיד לבוא תימלא הארץ בטצדקאות, שהרי הטצדקה אינה דרך לעקוף את רצון ה', אלא היא היא רצון ה'. זאת ועוד, הגישות המשיחיות מסתכלות מבעד למשקפת תחילה לאחור על העבר המפואר המדומיין, ולאחר מכן לעבר העתיד המובטח של הגאולה. עבור גישות אלו, ההווה עם אילוצי טצדקאותיו הוא אסון. לעומת זאת, גישות תיאוצנטריות מביטים על ההווה ורואים את כוונת האל בעולם הזה ובזמן הזה.

הדוברים העיקריים של הגישות התיאוצנטריות קשורים למכונים המציעים פתרונות הלכתיים-טכניים להתמודדות עם המציאות המודרנית – הרב לוי יצחק היילפרין (התרט"ד 1933 – התשע"ט 2018) והרב ישראל רוזן (התש"א 1941 – התשע"ח 2017). דובר אחר המשמיע גישה תיאוצנטרית שונה הוא ד"ר הרב נתן לופז קרדוזה (נולד בשנת התש"ו 1946).⁸⁴

1. האל הטמין טצדקאות וחכמים חושפים אותן

שאלת המזג הדתי כלפי טצדקאות עולה תדיר לנוכח המאמצים של מכוני מחקר, כמו "מכון מדעי טכנולוגי להלכה" ו"מכון צומת", לפתח פתרונות הלכתיים במיוחד בתחום החשמל והאלקטרוניקה. הרב לוי יצחק היילפרין היה שותף לייסוד המכון המדעי

84 פרופ' שמשון אטינגר נתן ביטוי לגישה זו כאשר כתב "והערמה הרי היא חלק מן הדין! המצווה וההלכה הן גזרת האל וגזרת הכתוב, ו'הפה שאסר הוא הפה שהתיר!' זוהי תפיסתם העקרונית של החכמים שהיו מכניסים פירותיהם דרך הגג כדי לפטור עצמם מן המעשר, וזוהי עמדתם של חכמי המשנה שקבעו 'מערימין על מעשר שני'. וכן על הככור וכיוצא בהם" (אטינגר "בין פורמליזם לערכים בהלכה ובמשפט העברי", לעיל ה"ש 11, בעמ' 161). ראו עוד, אטינגר "תקנת הפרובול והיתר המכירה: על ביטולה למעשה של מצוות השמיטה", לעיל ה"ש 11, בעמ' 152.

טכנולוגי להלכה בשנת 1965.⁸⁵ במהלך השנים פרסם הרב היילפרין את דבריו בבמות שונות, ורבות מפסיקותיו כונסו בכרכי "שו"ת מעשה חושב".⁸⁶ בהקדמה לסדרה זו, הוא ראה לנכון להתייחס "לשאלת רבים", כדבריו:

האם זו הדרך הנכונה בהתאם להלכה לפתור בעיות תוך חיפוש אחר פתרונות טכניים, חשמליים ואלקטרוניים, כתחליף לתיפעול ידני, באופן שהמלאכות מבוצעות בשבת, רק שאינן מתייחסות אל האדם הגורם לכך באמצעים חשמליים עקיפים ועקיפי עקיפים [...] האם אין בכך משום "הערמה" או "תחבולה" או פריצת גדר וזלזול בחומת השבת?⁸⁷

הרב ישראל רוזן החל את דרכו במכון המדעי טכנולוגי להלכה תחת הנהגתו של הרב היילפרין, עד שייסד את מכון צומת בשנת 1976.⁸⁸ בכמה מאמרים התייחס הרב רוזן להערמות בהלכה.⁸⁹ גם הוא, כמו הרב היילפרין, ציין כי שאלת המזג הדתי כלפי טצדקאות טכנולוגיות חוזרת ועולה:

כעומד בראש מכון "צומת", המוזהה במידה רבה עם פטנטים הלכטכניים בנושאי חשמל ושבת, טכנולוגיה והלכה, אני מתלבט לא מעט בנקודה זו, ונדרש לעתים רבות להביע עמדה בסוגיה. הערות כלפי שיטת ההערמה עולות לא אחת בהרצאות ובסדנאות של מבוגרים ונוער מקרב שלומי אמוני

- 85 לדיווח עיתונאי על המכון משנותיו הראשונות, ראו ביילין, לעיל ה"ש 35. לידיעות על פטירתו ראו גיא עזרא "מגדולי פוסקי ההלכה: הרב לוי יצחק הלפרין הלך לעולמו" סרוגים (25.10.2018) <https://tinyurl.com/3ad5fcch>; "ממציא החשמל הכשר: הגאון רבי לוי יצחק הלפרין זצ"ל" כיכר השבת (25.10.2018) <https://www.kikar.co.il/death-notice/294606>. ציון כי הרב היילפרין לא ידע לקרוא אנגלית, כפי שהעיד על עצמו: לוי יצחק היילפרין אמונת עתה: תורה ואמונה בעידן המודרני 50, 140 (התשס"א).
- 86 לוי יצחק היילפרין, שו"ת מעשה חושב (בהוצאת מכון מדעי טכנולוגי להלכה, ירושלים התשמ"ה-התשפ"ב).
- 87 שם, חלק א: מיכשור חשמלי ואלקטרוני בשבת, בעמ' יג.
- 88 "מכון צומת – צוותי מדע ותורה" נוסד בשנת 1976 במטרה לפתח פתרונות טכנולוגיים לשאלות הלכתיות מודרניות. לפי תעודת הרישום כעמותה של מכון צומת משנת 1982, המטרות העיקריות של המכון הן: "חקר, יעוץ וישום לארגון החיים המודרניים – לכל היקפם – על פי התורה וההלכה". מאז הקמתו, הרחיב מכון צומת את פעילותו לתחומים נוספים. לאתר של מכון צומת, ראו <https://www.zomet.org.il>.
- לתיאור אוטוביוגרפי על כניסתו לתחום, ראו רוזן התשע"ד, לעיל ה"ש 11, בעמ' 11-13. לידיעות על פטירתו ראו חנן גרינוולד ואסף גולן "הרב ישראל רוזן, מבכירי רבני הצינונות הדתית, הלך לעולמו" מקור ראשון (2.11.2017) <https://www.makorrishon.co.il/nrg/> online/11/ART2/900/820.html קובי נחשוני "ברוך דיין האמת: הרב ישראל רוזן הלך לעולמו" Ynet (2.11.2017) <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5037464,00>.html
- 89 רוזן התשס"א, לעיל ה"ש 11; רוזן התשס"ב, לעיל ה"ש 11; רוזן התשס"ו, לעיל ה"ש 11.

ישראל, ובתוכם תלמידי חכמים וברי-אוריין. מנסיוני, אין הרצאה על דרכו של מכוון "צומת" ופתרונותיו, ואין הדגמת מכשור אלקטרוני להפעלת עקיפין חשמלית בשבת, אשר אינם מלווים בהרמת גבה: "תחמונים", "מסדרים את הקדוש ברוך הוא", ובלשונו כאן: "הערמה". האמנם?⁹⁰

קול אחד היוצא ממכונים אלו משמיע עמדה תיאוצנטרית כלפי טצדקאות. כך, בהקדמה לכרך הראשון של "שו"ת מעשה חושב" הסביר הרב היילפרין:

נראה כי אין בנידונו גם משום ניצול "פירצה" בהלכה, לפי שכך אנו מאמינים שחוקי התורה שהם חוקי האלקים [...] הרי כשם שלא חיסר בעולמו כלום כך לא חיסר בתורתו כלום, וכאשר השאיר דרך אחרת, הרי זו בכוונה מיוחדת. שחז"ל מצאו לנכון לאסור דברים שהתורה לא אסרה, וזה ברצונו של נותן התורה. ומה שהתורה עצמה לא אסרה אבל נתנה רשות לחכמים לאסור י"ל [=יש לומר] משום שלא רצתה תורה שאיסור זה יהיה איסור תורה אלא רק איסור דרבנן, עם החומרות והקולות שבו. אבל במקום שגם חכמים לא אסרוהו, הרי זה מותר לכתחילה ואין מקום לאוסרו.⁹¹

פרסומים באנגלית של המכוון חזרו על עמדת הרב היילפרין.⁹² פרסומים אלו נועדו לקהל יהודי, אבל – כפי שכבר נאמר – תופעת הטצדקאות ביהדות עניינה גם את הגויים. כך בשנת 1994 פרסם המגזין האמריקאי הפופולרי *Newsweek* כתבה על אודות הרב היילפרין, המכוון וההמצאות שפותחו, כגון מעלית של שבת ועוד. כותרת המאמר – *The Law and God's Loopholes* – זוקפת את ההערמות לזכותו של בורא עולם בצורה חד-משמעית, וכך סיכם הרב היילפרין את עמדתו:⁹³

If God left a loophole, he did it on purpose.

- 90 ריון התשס"ב, לעיל ה"ש 11, בעמ' 113. הרב ריון חזר על כך כמה שנים לאחר מכן, ראו ריון התשס"ו, לעיל ה"ש 11, בעמ' 59, 67.
- 91 היילפרין לעיל ה"ש 86, חלק א, בעמ' כה-כו.
- 92 ראו Samson R. Weiss, *Preface and Synopsis*, נדפס כנספח שם, בעמ' 7-9; Chaim Friedberg, *Summary: Bridging the Gaps and Reinforcing the Wall*, in L. I. HALPERN, *SHABBAT AND THE MODERN KITCHEN 195-206* (Dovid Oratz trans. 1986). (המקור העברי של הספר אינו כולל נספח זה: לוי יצחק היילפרין, כשרות ושבת במטבח המודרני (ירושלים התשל"ט)); נדרס, לעיל ה"ש 11, בעמ' 163-165.
- 93 ראו Jeffrey Bartholet, *The Law and God's Loopholes – Religion: Getting around Sabbath restrictions*, NEWSWEEK 44, Feb. 28, 1994; John Murphy, *Giving Jews answers for a modern world* BALTIMORE SUN, Sep. 26, 2006, <https://www.baltimoresun.com/news/bs-xpm-2006-09-25-0609250050-story.html>

בשנת 2008, עמדת הרב היילפרין קיבלה ביטוי בבמה לא צפויה: הסרט הדוקומנטרי *Religulous*.⁹⁴ כוכב הסרט, הקומיקאי ביל מאהר (נולד בשנת התשט"ז 1956), עורך ביקור במכון מדעי טכנולוגי בהלכה בירושלים כחלק מהמסע שלו בין דתות שונות. המסע נועד ללעוג לדת בכלל, ואמונות מסוימות בפרט. שם הסרט הוא הלחם של המילה religious והמילה ridiculous.⁹⁵ מאהר נפגש עם הרב שמואל שטראוס, המנהל החינוכי של המכון, ולומד על ההמצאות של המכון לשימוש בכלים חשמליים בשבת: טלפון, כיסא גלגלים ממונע ומעלית. בציניות אופיינית, תוהה מאהר אם המטרה היא להערים על בורא העולם:

It does seem that you are, to a degree, trying to outsmart God.

ר"ש שטראוס משיב במטבע שראינו:

If the lawmaker never makes a mistake and there's still a loophole there, why is that loophole there? To be used in a situation of need.

בניגוד לרב היילפרין אשר התמקד בהמצאות של המכון שלו, ניגש הרב רוזן לשאלה מפרספקטיבה רחבה יותר של כלל ההערמות בהלכה. לפי הרב רוזן, "ההערמות מובנות ולגיטימיות לחלוטין בעולם ההלכה".⁹⁶ לאור זאת, ביקר הרב רוזן את המפקקים בטצדקאות:

מי שמפקק בכשרותן של תקנות הערמה, מוזמן להסתופף בבית המדרש ולחוש את הריתמוס המשפטי של ההלכה, אשר מכילה מרכיבי התאמה כ"תורת חיים" [...] מי שהערמה הלכתית נחזית בעיניו כהערמה בלא מרכאות – יפשפש בהשקפתו התורנית. לא הפנמנו מספיק את היקפו של המושג תורת חיים, ואנו מדשדשים בציוויי תורתנו כאמירות קדמוניות משהו. איננו חשים כי אכן "נתתי לפניך את החיים".⁹⁷

הגם שהרב רוזן התייחס לתורה, הרי ציטוט הפסוק הנאמר מפי משה – "רָאָה נְתַתִּי לְפָנֶיךָ הַיּוֹם אֶת הַחַיִּים וְאֶת הַטּוֹב וְאֶת הַמָּוֶת וְאֶת הַחַיִּים וְאֶת הַטּוֹב וְאֶת הַמָּוֶת וְאֶת הַחַיִּים" (דברים ל 15) – משמעו שהטצדקאות

94 הסרט ניתן לצפייה באתר המוקדש לסרטים דוקומנטריים: <https://www.documentarymania.com/video/Religulous>. לביקורת על הסרט ראו, לדוגמה, John Leland, *Cameras Roll, and Faith Hasn't a Prayer*, THE NEW YORK TIMES, Sep. 26, 2008, <https://www.nytimes.com/2008/09/28/movies/28lela.html>

95 כפי שמתברר בסרט, מאהר נולד לאם יהודייה ואב קתולי. הוא גדל כקתולי ואין לו זהות יהודית או דתית. גם במאי הסרט, לארי צ'רלס (נולד בשנת התשט"ז 1956), הוא יהודי וגדל עם זהות יהודית. ראו, "Interview: Larry Charles" THE JEWISH CHRONICLE, April 2, 2009, <https://www.thejc.com/life-and-culture/all/interview-larry-charles-1.8604>

96 רוזן התשס"ב, לעיל ה"ש 11, בעמ' 117, ניקוד חלקי במקור.

97 שם, בעמ' 117, 120, הדגשה במקור.

כבר הוטמנו בתורה על ידי נותן התורה. אם כך, אין שום מניעה להיעזר בהן ואין טעם לסלוד מהן. לפי זה מובנת הבחנה שהציע הרב רוזן:

לענ"ד כל ענייני ההערמות שנידונו, להקל ולהחמיר, אמורות בהלכות שבין אדם למקום, הצד להקל בהן [...] בנוי על התפישה ההלכתית של "הפה שאסר הוא הפה שהתיר"; רחמנא פקיד ורחמנא שריא. מאידך גיסא, בעניינים שבין אדם לחברו או בין אדם לציבור (ולשלטון הממלכתי) פשיטא שלא יעלה על הדעת להתיר תחבולת הערמה, וזה תיחשב בבחינת "נבל ברשות התורה".⁹⁸

יש לציין כי ההבחנה שהציע הרב רוזן בין דינים שבין אדם למקום לבין דינים שבין אדם לחברו אינה עומדת במבחן המציאות, שהרי ישנן הערמות שיש להן השפעה מובהקת על היחסים שבין אדם לחברו, כגון פרוזבול והיתר עיסקא. הרב רוזן עצמו היה מודע לכך.⁹⁹ הגם שההבחנה אינה מתקבלת, לדעת הרב רוזן ההערמות בדינים בין אדם למקום תקפות שהרי "רחמנא פקיד ורחמנא שריא" – האל הרחמן ציווה בתורתו והאל הרחמן התיר. ההערמות הן חלק מהתורה, שהרי "הפה שאסר" – דהיינו הקב"ה בתורתו – "הוא הפה שהתיר".

גישה דומה – אם כי מחולנת – מופיעה גם בכתיבה משפטית על אודות הערמות על החוק. לפי גישה זו, יש חזקה על המחוקק שממך את ידו על הפרצות שיש בחוק, שהרי אם לא כן יכול ברצותו לשנות את החוק ולסתום את הפרצה. משום כך, אין פגם מוסרי בניצול פרצות כאלו. גם בכתיבה ההלכתית על אודות ניצול פרצות בחוקי המדינה כדי להימנע מחבות במס, נאמר כי כל עוד ההתנהגות מותרת על פי חוק והמחוקק לא סתם את הפרצה אין אפילו מידת חסידות שלא לנצל את הפרצה.¹⁰⁰ אולם, בעיני הרב רוזן יש הבדל בין חוקי המדינה לבין ההלכה:

ואם מתגלות פרצות בחוק – ממהרים לסתמן, שהרי פרצות הן. בתורתנו – בהגדרה, לא ייתכן כלל כי יש חלילה פרצה בתורה, ומי שסבור כך – עיקרי אמונתו פגומים. קורא הדורות הכינה גם חקרה, ופרצות הלכתיות אלה, על כרחנו הן מכוונות להלך בהן בעת הצורך כדרך ראויה ולעתים "אחורית".¹⁰¹

- 98 רוזן התשס"א, לעיל ה"ש 11, בעמ' 211-212. ברקוביץ קדם לרוזן בהצעת הבחנה זו, ראו ברקוביץ, לעיל ה"ש 11, בעמ' 120-121.
- 99 רוזן התשס"א, לעיל ה"ש 11, בעמ' 212-213. הרב רוזן ניסה להסביר את דבריו, אך דומני ללא הצלחה גדולה. למרות הבעייתיות בהבחנה, הרב רוזן דבק בה במאמריו המאוחרים: רוזן התשס"ב, לעיל ה"ש 11, בעמ' 115-116; רוזן התשס"ו, לעיל ה"ש 11, בעמ' 62-64.
- 100 אריאל בראלי "הערמה לפטור ממס רכישה" אמונת עתיך 140, 29 (התשפ"ג). ראו עוד רוזן התשס"ב, לעיל ה"ש 11, בעמ' 116, הערה 7.
- 101 שם, בעמ' 120-121.

מחוקק בשר ודם יכול – ובעיני הרב רוזן בהכרח ירצה – לסתום פרצות בחוק. לא כן נותן התורה, אשר נטע את הטצדקאות בתוך התורה. משום כך, אין שום סיבה להימנע מהשימוש בטצדקאות הן בשנת השמיטה והן בתחומי הלכה אחרים:

בעולם החיים ההלכתיים שלנו, במיוחד בהיבט הציבורי, אינני רואה שום אידיאליזציה שלא להשתמש בעירוב, ושום אתגר לא לסמוך על היתר מכירה או התקני ה'גרמא' שמכון צומת מציע בתחומי רפואה וביטחון. כל אלה הן דרכים הלכתיים לגיטימיות, גם אם הן נראות כהערמות.¹⁰²

מכאן לאותם אנשים ונשים הנרתעים מטצדקאות:

עלינו לחנך את עצמנו, ואת שומעי לקחנו, כי זו גדולתו של נותן התורה, אשר "שתל" בהלכותיה פתחים למצבי חירום, לשעת הדחק, לתקנת הציבור, לשנות דור ודור.¹⁰³

הגישה התיאוצנטרית של הרב היילפרין ושל הרב רוזן מתאפיינת בהשלמה מלאה עם הערמות שהרי "לא חיסר בתורתו כלום". שניהם ביקשו להימנע משימוש במונח "פרצה". הרב היילפרין לא רצה לקרוא לעבודת המכון "ניצול פירצה בהלכה", שהרי לדידו אין כאן "פירצה" אלא פתח פתוח שהותקן על ידי הבורא.¹⁰⁴

2. אורות גנוזים בטצדקאות

לפי גישת הרב היילפרין והרב רוזן עולה שחכמי ההלכה המזהים ומפרסמים טצדקאות שהוטמנו במעמקי התורה חושפים את רצון האל בעולם הזה ואף עושים עבודת קודש. יתירה מזו, התנהגות על פי טצדקה יש בה משום קיום רצון ה'. ראשי המכונים לא התבטאו בשפה מפורשת כזו, אם כי מסירותם מלמדת שהם ראו את עבודת המכונים

102 רוזן התשס"ו, לעיל ה"ש 11, בעמ' 67.

103 רוזן התשס"ב, לעיל ה"ש 11, בעמ' 121.

104 רגישות זו קשורה, ככל הנראה, לתולדות שם המכון שבראשו עמד הרב היילפרין. שמו המקורי של המוסד היה "מכון מדעי טכנולוגי לבעיות הלכה לבירור שאלות הנוגעות לשמירת התורה בתעשייה ובשירותים הציבוריים בחברת זמננו", או בקיצור "מכון מדעי טכנולוגי לבעיות הלכה". הרב היילפרין היה חסיד ליובאוויטש וצאצא למייסד חסידויות חב"ד הרב שניאור זלמן מליאדי (התק"ה 1745 לערך – התקע"ג 1812). בביקורו הראשון בארה"ב, התקבל הרב היילפרין לפגישה, "יחידות", אצל האדמו"ר מליובאוויטש הרב מנחם מענדל שניאורסאהן (התרט"ב 1902 – התשנ"ד 1994). האדמו"ר העיר לו על שם המכון "אשר משתמע ממנו לכאורה כאילו ההלכה היא שיוצרת את הבעיות... הרבי הציע להחליף את השם למשהו כמו 'מכון הלכתי לבעיות מדע וטכנולוגיה'". ככל הנראה, הרב היילפרין קיבל את עצתו של האדמו"ר מליובאוויטש, ולימים שם המכון שונה: "מכון מדעי טכנולוגי להלכה" (אתר המכון, <https://www.machonhalacha.co.il>).

כעבודת קודש. כיוון זה עם נטייה מיסטית עולה מדברי הראי"ה וביתר בהירות מדברי ר"ש ישראלי בהקשר של טצדקאות השמיטה.

נוסף על היותו מנהיג, הוגה ופוסק, הראי"ה גם היה מיסטיקן.¹⁰⁵ בכתיבתו ההלכתית על היתר המכירה ופרוזבול הוא לא הזכיר את תורת הסוד, אולם כיוון זה קיבל ביטוי בכתיבתו ההגותית. בדונו על קיום מצוות התלויות בארץ בימינו, הודה הראי"ה כי "אנו מערימים על שמירת השמיטה במכירה לנכרי את הקרקעות", והמשיך על אודות החוויה של קיום מצוות אלו בימינו: "מצומקים נראים לנו עתה הדברים, צורה דלה יש להם מבחוץ, אבל חיים וענין רב הם מלאים בפנים". בהמשך דבריו הוא ציין כי "אלה הגרגרים הזעירים כח-צמיחה גדול גנוז בהם [...] וכן הם פועלים בחשאי על הנשמה המקימת".¹⁰⁶ כיצד התנהגות על פי טצדקאות של שנת השמיטה "פועלת בחשאי על הנשמה"? סתם הראי"ה ולא פירש.

גם ר"ש ישראלי הכניס רכיב מתורת הסוד לשיח בבואו להשיב לתוהים על טצדקאות השמיטה:

יש לדעת שגם דרכי הוראה לשעת הדחק כפופים להלכה ולסדרי הוראה שהתורה וחז"ל קבעום, ולא רק אותם רעיונות נאצלים שאנחנו יכולים לעמוד עליהם במצוה זאת או אחרת הם תורה, כי גם אותן דרכי הוראה תורה הם, וגם בהם גנוזים ודאי אורות התורה, אף שהם עלומים לעתים מאתנו.¹⁰⁷

כזכור, סבר ר"ש ישראלי כי טצדקאות השמיטה הן הוראות שעה בלבד. גם בכלים משפטיים אלו, הגם שהם זמניים בלבד וגלותיים במהותם, יש משמעות מיסטית. אכן, בכל מערכת ההלכה – לרבות הטצדקאות שבה – יש אורות גנוזים. ייתכן שאורות אלו נשגבים מבינתנו ונסתרים מעינינו, אך הם ספונים בתוך מצוות התורה ותקנות חכמים. הטצדקאות אף הן תורה, ומבחינה מיסטית פירוש הדבר הוא שגם בתוך אותן דרכי ההוראה במערכת ההלכה יש אורות. ר"ש ישראלי המשיך:

עפ"י אותן נתיבות חכמה בלתי ידועות לנו, לפיהן העבירה פוגמת בנפש ובעולם כולו, והמצוה מביאה אורה לפרט ולכלל, יש השפעה ושינוי יסודי בין שנעשית המכירה בשדה לבין שלא נעשתה, העובד בשדה ישראל בשביעית הרי זו עבירה עם כל הכרוך בזה, והעובד בשדה לאחר שנעשתה בו המכירה, ולפי סדרי ההוראה של העבודות המותרות עי"ז, שוב אינו עושה עבירה ואינו מביא לידי אותם פגמים שהעבירה גורמת.¹⁰⁸

105 על תורת הסוד של הראי"ה ראו יוסף אביבי קבלת הראי"ה (התשע"ח).

106 אורות, לעיל ה"ש 66, בעמ' 63-64.

107 ישראלי, לעיל ה"ש 26, בעמ' כב.

108 שם, הדגשה במקור.

הגם שהאדם הסביר אולי רואה מצווה המרוקנת מתוכנה, האדם המיסטי יודע (אם הוא רואה ואם לאו) כי העבודה הנעשית בשדה שנמכר לגוי אינה פוגמת את הנפש ואת העולם, ואילו אותה פעולה – לכאורה! – הנעשית בשדה שלא נמכר אכן פוגמת. אף אם אותם נתיבות של תורת הסוד אינם נראים לעין, הרי הם שרירים וקיימים.

יש לומר כי ר"ש ישראלי לא נכנס לתיאורים תיאוסופיים, ולא הרחיב את הדיבור על העולם הקבלי הגנוז. הוא הסתפק בהצהרה כללית שבוודאי יש סוד טמון בכל אותן טצדקאות.

דברי ר"ש ישראלי אלו – כמו דברי הרב היילפרין והרב רוזן – כופרים בהנחת היסוד של אלו שתוהים על טצדקאות. אין כאן מצווה המרוקנת מתוכנה, אלא הטצדקה היא היא רצון ה' ובה ספונים אורות גנוזים. למרות החוט התיאוצנטרי המקשר, יש הבדלים בין האמירות השונות. הדגש המיסטי נעדר מדבריהם של ראשי המכונים. הבדל משמעותי יותר הוא באורך חייה של הטצדקה. כאמור, ר"ש ישראלי ראה את הטצדקה כהוראת שעה נחוצה עד ביאת גואל צדק. הכרה באורות הגנוזים אינה משפיעה, לכאורה, על תפיסת הטצדקה כהוראת שעה. לעומת תפיסה זו, הרב היילפרין והרב רוזן לא ראו את הפיתוחים הטכנו-הלכתיים שהם הציעו בתור המצאות שיחלפו מן העולם עם בואו של המשיח. לפי ניסוח מסוים של אחד מעיקרי הדת של הרמב"ם, "זאת התורה לא תהא מוחלפת", ומאחר שהטצדקאות אף הן חלק מהתורה הרי גם הן לא תהיינה מוחלפות.

3. האל הטמין פגמים וחכמים מתקנים אותם בעזרת טצדקאות

גישה תיאוצנטרית שונה נשמעה בשנים האחרונות מפיו של ד"ר הרב נתן לופז קרדונו. גם גישה זאת קשורה לגאולה, אך בדרך שונה מהגישות המשיחיות שראינו. כך סיכם הרב קרדונו את עמדתו:¹⁰⁹

We are God's partners in fixing the ethical flaws in the Torah.
Halachic loopholes are not dishonest or deceptive; they are part of the design.

הדיון של הרב קרדונו התמקד בפתרון שאלות ערכיות ומוסריות המטרידות הוגים וחכמי הלכה בימינו, כמו טהרת ממזרים והתרת עגונות ושחרור מסורבות גט. גם ההוכחות שהוא הביא באו מתחומים בעלי היבט מוסרי, כגון מוסד העבדות, עין תחת עין, בן סורר ומורה, עיר הנידחת וקורבנות מן החי. הרב קרדונו לא התייחס לאתגרי שנת השמיטה. מכל מקום, לדבריו ניתן ליישם את הגישה התיאולוגית שלו – או בלשונו The Theology

109 קרדונו, *The Deliberately Flawed Divine Torah*, לעיל ה"ש 11. להרחבה, ראו קרדונו, *Jewish Law as Rebellion*, לעיל ה"ש 11.

of the Halachic Loophole¹¹⁰ – גם על הטצדקאות של השמיטה החקלאית והשמיטה הממונית.¹¹¹ לדידו, ההערמה היא הכלי המשפטי המופקד בידי האדם על ידי האל כדי לקדם את המוסר בעולם. לפי זה, אין מקום לסלוד מטצדקאות שהרי ביצירתן האדם הופך לשותף בתיקון עולם במלכות שדי.

מבחינת אמונות ודעות, גישת הרב קרדוון מנוגדת לזו של הרב היילפרין והרב רוזן. בעיני ראשי המכונים התורה היא מושלמת, ומשום כך הפתרונות לבעיות המתעוררות – דהיינו הטצדקאות – אף הם מאת ה'. לעומת זאת, לפי הרב קרדוון התורה אינה מושלמת, נהפוך הוא:¹¹²

What I believe is that the Torah is often morally, deeply, and deliberately “flawed,” and furthermore, that God Himself intentionally made it flawed.

הקב"ה השתיל את הפגמים המוסריים בהלכה, והוא גם החביא את הפתרונות בתוך נככי ההלכה. פתרונות אלו הם ההערמות והפיקציות שעל האדם לפתח ולקדם. אמרתו של השופט הרב מרכוס סולומון, שופט בית המשפט העליון של מדינת אוסטרליה המערבית, מתאימה להלך מחשבה זה:¹¹³

Jewish law is a system of divinely authorised human-centric incrementalism.

באופן מפתיע יש ממשק בין גישת הרב קרדוון לבין הגישות המשיחיות של הראי"ה ור"ש ישראלי: שלושת ההוגים רואים בטצדקאות עניין הנוגע לאחרית הימים וחלק מתהליך הגאולה. אולם לא הרי זה כהרי זה: בעיני הראי"ה ור"ש ישראלי הטצדקאות הן תחנת ביניים ולא היעד הסופי. לעתיד לבוא, יעברו הטצדקאות מן העולם. לעומת זאת, לפי הרב קרדוון חשיפת הטצדקאות היא חלק מהותי מתהליך הגאולה, ואין סיבה שיחלפו מן העולם גם לאחר ביאת גואל צדק.

110 שם, בעמ' 263, 288.

111 דואר אלקטרוני מנתן לופז קרדוון בעניין גישתו התיאולוגית (13.6.2023).

112 קרדוון, JEWISH LAW AS REBELLION, לעיל ה"ש 11, בעמ' 289, אותיות נטויות וגרשיים במקור. ראו עוד, שם, בעמ' 292, 298. לגישות אחרות הרואות במקרא טקסט קדוש עם פגמים מוסריים (אך מבלי הזדקקות למנגנון של טצדקאות), ראו DONNIEL HARTMAN, PUTTING GOD SECOND: HOW TO SAVE RELIGION FROM ITSELF 111-136 (2016).

113 שיחה עם מרכוס סולומון בפרת', אוסטרליה (7.8.2022).

*

הגישות התיאוצנטריות: סיכום והערכה

הגישות התיאוצנטריות מלוות באמירות לגבי אופי התורה כולה, ולא רק לגבי הטצדקאות שבמערכת ההלכה. לפי הרב היילפרין והרב רוזן, התורה כוללת את הכול, לרבות הטצדקאות. על האדם לאתר את הטצדקאות בתוך נבכי התורה, ולחשוף את דבר ה'. ר"ש ישראלי הוסיף הילה מיסטית לדין כאשר כתב שישנם אורות גנוזים בתוך הטצדקאות. לעומת גישות אלו, הרב קרדוזה סובר שהתורה אינה שלמה, אך הפגמים הם בכונת מכוון ועל האדם להשלים את מלאכת שמיים בעזרת טצדקאות. מבחינת דוקטרינת תורה מן השמיים מדובר בגישות סותרות, אך ביחס לטצדקאות שתי הגישות משקפות עמדה תיאוצנטרית המקבלת את הטצדקאות בתור רצון האל.

יש לומר שאין זכר לגישות אלו בדברי חכמי המשנה והתלמוד על הערמות: החכמים לא טענו שהתורה היא פגומה וכי הם משלימים ומשדרגים אותה (כנוסחת הרב קרדוזה), ולא שהפתרונות שהם המציאו משקפים את רצון הבורא (כנוסחת הרב היילפרין והרב רוזן), ולא שיש אורות גנוזים בטצדקאות (כנוסחת ר"ש ישראלי). אין זה אומר שגישות אלו פסולות, רק שקשה לאתר להן בית אב בספרות ההלכה הקלאסית.

גישות אלו סובלות מאתגר קשה יותר: אם ההערמות קיימות בחסות המחוקק העליון, כיצד ישנן הערמות בתלמוד שהחכמים שללו את תקפותן? ניתן לשאול שאלה זו מכיוון אחר: כיצד ניתן לדעת מתי טצדקה מסוימת היא רצון ה' מומלץ או למצער מותר ותקף? מה הם הסימנים של טצדקה הנעדרת אורות גנוזים, שאינה משקפת את רצון הבורא, ואינה מקדמת את המוסר בעולם?¹¹⁴

בהקשר של שאלת המזג הדתי, יש לתהות עד כמה ניתן להחיל גישות תיאוצנטריות על סוגים שונים של טצדקאות. הגישות שסקרתי מתאימות למקרים של הערמות, דהיינו ניצול פרצות בהלכה הקיימת. ספק אם ניתן להחיל גישות אלו על פיקציות משפטיות אשר פותחו על ידי חכמי ההלכה.

כזכור, חשש ר"ש ישראלי מבני הנוער העלולים לטעון כי "במקום לנהוג בכנות וביושר לב, מעמידים פנים כאילו אנו מקיימים המצוה, בעוד שלמעשה עושים עצמנו רק לצחוק". על כך השיב ר"ש ישראלי: אין זו העמדת פנים וצחוק, אלא אורות מסתוריים ונשגבים. הגישות התיאוצנטריות האחרות היו משיכות בסגנון אחר לאותם בני נוער: "זה לא באג, זה פיצ'ר".¹¹⁵

114 להצעת תשובה לשאלות אלו ומתווה פעולה, ראו היילפרין, לעיל ה"ש 86, חלק א, עמ' כו-כז.

115 על האמרה "זה לא באג זה פיצ'ר" ראו Nicholas Carr, *It's Not a Bug, It's a Feature*. Wired, Aug. 19, 2018 <https://www.wired.com/story/trite-or-just-right/>

ו. סיכום

שאלת המזג הדתי כלפי טצדקאות היא שאלה המהדהדת בזירות רבות של החיים היהודיים. במהלך המאה העשרים לא התמודדה הכתיבה על אודות הערמות ופיקציות בהלכה עם היחס הנפשי כלפי טצדקאות באופן ישיר ומקיף. עם זאת, רבנים ומלומדים התייחסו לנושא ואגב הדיון בטצדקאות הציעו תבניות נפשיות שונות. מוקד אחד של הדיון היה – ועודנו – הפתרונות ההלכתיים השונים לשם קיום מצוות שנת השמיטה במציאות המודרנית. הימצאות רווחת של טצדקאות, הן בשנת השמיטה והן בתחומי הלכה אחרים, הביאה לכך שרבים תהו על הנכונות של השימוש בהן. במאמר זה סקרתי שתי תבניות נפשיות אשר כינתי "גישות משיחיות" ו"גישות תיאוצנטריות". תבניות נפשיות אלו נותנות מענה לשאלת המזג הדתי.

לפי הגישות המשיחיות חיים ההלכתיים הנסמכים על טצדקאות אינם חיים של לכתחילה. משום כך, יש להסתייג מטצדקאות עד כמה שניתן, לצמצם את השימוש בהן ולא לקבוע אותן לדורות. השימוש בטצדקאות משרת מטרות משפטיות של פתרון בעיות במקרים נחוצים ושמירת תבנית המצווה המקורית אשר תכשיר את החזרתה ביום מן הימים. נוסף על כך, יש לשימוש בטצדקאות גם מטרה תודעתית של שימור "זכר" של המצווה. לפי הגישות המשיחיות, הטצדקאות אינן לב המשפט של עולם ההלכה, אלא הן נמצאות בסֵפֶר. לפי זה, יש לטפח את הרגש הדתי החש חוסר נוחות מהשימוש בטצדקאות כדי לקיים מצוות.

לעומת הגישות המשיחיות, הגישות התיאוצנטריות כופרות ברגש הדתי התוהה על תופעת הטצדקאות בהלכה. לפי גישות אלו, טצדקאות הן חלק מלב המשפט של עולם ההלכה. הטצדקאות מבטאות את רצון האל, ועל חכמי ההלכה לחשוף פתרונות אלו כדי לקדם חיים הלכתיים על פי אמות מידה מוסריות במציאות מודרנית.

יש להודות כי אף לא אחת מהתבניות מספקת מענה שלם לשאלת המזג הדתי לנוכח ריבוי הטצדקאות. הגישות המשיחיות לא התייחסו לטצדקאות שנהיו חלק מדרך המלך של ההלכה, ללא שום תחזית, רצון או תקווה של שינוי לעתיד לבוא. הגישות התיאוצנטריות לא נתנו אמות מידה כדי להבחין אם טצדקאות חדשות הן באמת ביטוי לרצון האל או לא.

יש מקום לבחון תבניות נוספות כדי להציע יריעה שלמה של ההתמודדות הנפשית והדתית עם תופעת ההערמות והפיקציות המשפטיות בהלכה.

